

OHNSORGE-SZABÓ LÁSZLÓ¹

A közvélemény tényleg nem létezik azaz: az állampolgárok is Whiscast vennének?

Megjegyzések a fiskális illúziók témájához

Az utóbbi időben kirobbant egy érdekes vita, melynek tárgya egy, a jóléti rendszer reformjával kapcsolatos tanulmány („Az állam és polgárai: fiskális csapdák és államháztartási reform az átmeneti gazdaságban”²). E tanulmány számos kritikát és számos dicséretet kapott. A kutatást több oldalról is elemezték, azonban véleményem szerint még mindig maradtak olyan vonatkozásai, amelyek miatt érdemes foglalkozni vele, illetve az alapjául szolgáló elméleti háttérrel. Többen utaltak arra a politikai érdekkonstellációra, amelyben született, s az elitnek azon csoportjaira, amelynek kiszolgálója kívánt lenni. Felmerültek vele kapcsolatos módszertani kritikák is, bár ezek a tanulmány által képviselt ideológiai irányzattal, illetve törekvéssel nem minden esetben álltak összefüggésben. A benne foglalt társadalomfilozófiai meggyőződések eredetével, azok problematikusságával kapcsolatos recenziók is megfogalmazódtak. Én úgy gondolom, hogy a kritikáknak és a dicséreteknek egyaránt vannak olyan megállapításai, amelyek nem a lényegyet ragadják meg. Így elsősorban a benne tetten ért paternalizmusra vonatkozóan arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a tanulmány felvilágosítói attitűdje ellentmondásban van az általa képviselt társadalomfilozófia premisszáival és eredményeivel; ugyanakkor a paternalista attitűdöt mint olyat nem tartom eredendően rossznak. A paternalizmus elleni purifikátori harc, amelybe nálunk a pártállami beavatkozással szemben felhozható érvek keresése torkolt, nem vetett számot azokkal a morális és társadalomfilozófiai dilemmákkal, amelyek ezen elvnek a társadalmi életből való teljes kiűzése esetében merülnek fel. Az „igazság” iránti elkötelezettség nem olyasmi, amit az értelmiség felvehet vagy levehet: ez az igény még akkor is felfedezhető a törekvéseiben, amikor azt határozottan tagadni akarja. A legújabb értelmiségi stratégia sajátos módon egy olyan agresszió, amely a maga részt nem vevése, a maga neutralitása mögé bújik. Ennek a stratégiának az itt középpontba állított tanulmány és az alapjául szolgáló politikai filozófia egyaránt a megnyilvánulása. Az értelmiség számára továbbra is dilemmáról van szó, azaz fel nem oldott, bár különböző elméleti konstrukciókkal – sikertelenül³ – feloldani próbált ellentmondásról: egyfelől a valamilyen vonatkozásban őt mozgató „én jobban tu-

1 Az idézeteken belüli vastag betűs kiemelések a saját, és nem az idézett szöveg kiemelései.

2 A tanulmányra kéziratot verziójában hivatkozom.

3 A kontraktualizmus és Rawls liberális egalitarizmusa ilyen kísérletek.

dom!” érzésnek, és az ebből következő radikális, összeütközést vállaló politikai szerepvállalás követelésének, másfelől az eziránti viszolygásnak a konfliktusa.

A tanulmányról meglehetősen rossz a véleményem, de – éppen a fentiek miatt – ez nem azért van, mert kinyilvánított szándéka ellenére paternalista törekvések is tetten érhetők benne, hanem mert manipulatív.⁴ A tanulmány alapvetően egy politikai szándék, akarat kiszolgálója, s ez a attitűd teszi lehetővé, hogy rövidre zárja a hivatkozott társadalomfilozófiai paradigma belső ellentmondásait. Utalni kívánok a tanulmány által képviselt kontraktualista felfogás szembenállására azzal, a leginkább John Rawls nevéhez kapcsolt liberális egalitarizmussal, amelyet magam – némi kritikával ugyan, s ennek az írásnak az erejéig – támogatok. Írásom első fele egy bizonyos társadalomfilozófiai háttér megadása, a második pedig saját konkrét kritikám az említett tanulmánnyal kapcsolatban.

1. Elméleti háttér

A kontraktualizmus és a közösségi választások elmélete, amely a *Fiskális illúziók* tanulmány háttéréül szolgál, a politikai folyamatokkal szembeni elutasító *gyanúra* épül, illetve a gazdasági folyamatokat a politikai módszerekhez képest normatív előnyben részesíti. Ebben a vonatkozásban nem is annyira nonszensz azt állítani, hogy egyfajta hasonlóságot mutat a (vulgár)marxizmussal, amely a tények szintjén szintén a gazdasági szféra „elsőbbségét” állítja a „politikaihoz” képest. Ezt az első látásra talán szokatlannak tűnő tézist fejti ki részletesebben az 1.1. pont.

A közösségi választások elmélete az, amely a magyar polgárok fiskális illúzióiról szóló tanulmány elméleti bázisát jelenti. A kontraktualista (szerződéselvű) politikai filozófiai áramlat pedig mintegy háttéréül szolgál a közösségi választások néhány évtizede alkalmazott módszerének. Az általa alkalmazott filozófiai feltevések közül alapvető jelentőséggel bír az utilitarizmus kritikája. A kontraktualisták szerint ugyanis nem lehetséges az egyének preferenciáinak olyan, külső megfigyelőtől származó összegzése, és ez alapján olyan (jóléti, szociális, gazdaság stb.) politikai kidolgozása, mely a társadalmi jólétet kívánja maximalizálni. Éppen ezért közösségi politikák kidolgozása csak úgy lehetséges, hogy az érintettek szabad alkujára bizzuk a döntést. Az alkudozók mintegy a gazdasági cseréhez hasonlóan áldozzák fel egyes érdekeiket, hogy másokat érvényesíthessenek. (Ezt jelenti a cserepa-

4 A paternalizmus Magyarországon olyan szitokszóvá vált, amit topikus módon az állammal kapcsolatban szoktak emlegetni, gyakran csak érzelmi töltésre játszva rá, s az érdemi helyességet figyelmen kívül hagyva. Pl. Király Júlia 1997. 125. o., amikor – jogosan – az állampolgárnak a nemzetgazdasági költségek és hasznok iránti tudatlanságáról ír, azt mondja, hogy ezt ő az állami *paternalizmus* súlyos megnyilvánulásának tartja. Ám a paternalizmus – ezzel ellentétben – éppen azt jelenti, hogy aki paternalista módon jár el, az azért akar eljárni, mert valamit jobban tud annál, aki fölött atyáskodik, s ezt az is elismeri (előbb utóbb), aki fölött atyáskodnak. A paternalizmus minden megnyilvánulásának tagadása egy alapvető antropológiai viszonynak a tagadását jelentené. Történetesen annak, hogy *létezik* olyan helyzet, illetve tudásterület, amelyen az emberek egyik csoportjának tekintélye van emberek egy másik csoportja felett. (Amelynek evidens példája, de nem kizárólagos esete szülő és gyermek kapcsolata.)

radigma.) Ennek az alkufolyamatnak a során mindenki a rendelkezésére álló erőpozíciót kihasználva próbálja érvényesíteni preferenciáit. Az alku kimenetele tekintetében tehát nem fog szerepet játszani, hogy valamely külső értekelő milyen politikai döntést tartana optimálisnak, milyen döntés maximalizálná a közösség összhasznát. Az alku kiinduló feltételeit illetően a kontraktualisták semmilyen morálisan indokolható megkötést nem tartanak indokoltnak.

Rawls ezzel szemben egy ettől jelentősen eltérő szerződéses elméletet alkot meg. Ennek tárgya az igazságosság elvéinek megadása a társadalom alapszerkezete számára, nem pedig egy konkrét kormányforma.⁵ Igazságosságon itt társadalmi igazságosságot kell érteni. A társadalom alapszerkezete az a mód, ahogyan a társadalom olyan döntő intézményei, mint a politikai berendezkedés vagy a legfontosabb gazdasági-társadalmi intézmények, elosztják az alapvető jogokat, köteleességeket, és megszabják a társadalmi együttműködés előnyeiből való részesedést. Rawls bizonyos szabadságjogokat vitán felül állónak tart, amelyek nem lehetnek politikai alkudozás, vagy társadalmi érdekekre vonatkozó számítás tárgyai.⁶ A Rawls-féle igazságosság-elveknek megfelelő társadalom jól berendezett. Ebben a társadalomban létezik az igazságosságnak egy közfelfogása, van közös igazságérzet. Még ha a végső célok különböznek is, a közös igazságosság-elveket mindenki elfogadja, és tudja azt is, hogy azokat mindenki elfogadja.

A Rawls-féle igazságosság-elveket a felek az eredeti pozíció feltételei között választanák. Ez a hagyományos szerződéseselméletek természeti állapotának megfelelője. Rawls határozottan elutasítja, hogy eme állapotot történelmi realitásként fogjuk fel. Itt gondolatkísérletről van szó. A felek nem ismerik társadalmi helyzetüket, fizikai, szellemi képességeiket, életcéljaikat, azaz a tudatlanság fátyla mögött választanak. Az alapfeltevés az, hogy az ilyen feltételek közt születő elveket mindenki méltányosként fogadná el, a benne foglalt kölcsönös szimmetria miatt.

Rawls szerint a felek a következő két elvet választanák az eredeti pozícióban:

1. úgy igazságos, ha az alapvető jogokkal és köteleességekkel mindenki egyenlően van felruházva;

2. a társadalmi és gazdasági előnyök egyenlőtlen megoszlása csak akkor igazságos, ha ez kárpótlásul előnyöket teremt mindenkinek, kiváltképp a társadalom legkevésbé kedvező helyzetű tagjainak.⁷

Buchanannél és Gauthier-nél, a Rawlsszal szemben álló kontraktualista szerzőknél a társadalmi igazságosságról, alkotmányos elvekről való döntési folyamat megelőzi a morális személyek egyenlőségének kimondását.⁸ Így ebben a megközelítésben a Rawls-féle elvek is a megállapodáshoz vezető döntési folyamat tárgyává válhatnak; azaz fennáll figyelmen kívül hagyásuk

5 Rawls 1997. i. m. 30–31. o.

6 Rawls i. m. 22. o.

7 Rawls i. m. 22. o.

8 Gauthier 1985. 40–41. o.

lehetősége.⁹ Rawlsnál az eredeti pozíció úgy van megkonstruálva, hogy az abban elfogadott elvek a személyek morális egyenlőségéhez vezessenek. Itt erről nincs szó. Így a felek alkuerejében mutatkozó különbségek elvileg előtérbe kerülhetnek.¹⁰

Rawls elutasította azt, hogy az eredeti pozícióban a feleknek alkudozniuk kelljen. Az eredeti helyzet nem csak hogy nem a tényleges személyek gyülekezete. A Rawls-féle eredeti pozícióban ezen kívül az is ki van zárva, hogy úgy fogjuk fel az eredeti pozíciót, mint amelyben *lehetséges* személyek gyűlnek össze. Az eredeti pozícióban mindenki „egyformán ésszerűen gondolkodik és mindenkinek hasonló a helyzete, természetesen mindenkit ugyanazok az érvek győznek meg.”¹¹ Nincs lehetőség alkura sem, hiszen a személyek nem tudják magukat beazonosítani, nem ismerik érdekeiket, ezért érdekcsoportokat sem tudnak alkotni. Gauthier azért bírálja Rawls modelljét, mivel szerinte az eredeti pozícióban hozott döntésnek ez egy olyan leírása, amelyben a döntés *egyetlen* személy kezébe kerül. Ezzel szemben az alkufolyamat olyan leírására van szükség, amelyben komolyan vesszük a személyek különállását, azaz valós személyek részrehajlásmentes alkujaként kell azt leírni.¹² Az eredeti pozíció konstrukciója viszont nem veszi komolyan a személyek különállóságát.

Gauthier megközelítésében az alkufolyamat helyes felfogásában a személyközi összehasonlítás teljes hiányáról van szó. A személyek saját előnyüket, hátrányukat saját mércéiken mérik, azaz teljes az összemérhetetlenség. Az alkufolyamatban minden egyén maximalizálni próbálja saját pozícióját (saját javát keresi), az egészet tekintve azonban semmilyen vonatkozásban nem beszélhetünk arról, hogy az eredmény valaminek a maximalizálása lenne. Ilyen feltételek mellett lehetetlen arról beszélni, ki járt jobban a másiknál, ki hozott nagyobb áldozatot. A személyközi összehasonlítást feltételező utilitárius és az alapvető javak fogalmával szintén ezt feltételező Rawls ezért válnak bírálat tárgyává.

Az alku-, ill. cserefolyamatokat a politikai döntéshozatal területére is ki kívánják terjeszteni, mivel felfogásuk szerint a bevett politikai döntéshozatali mechanizmusnak, a demokratikus választásnak alapvető defektusa van. Ugyanis az egyén, mint választó a demokratikus választások során nem képes feltárni igazi preferenciáit. Ez azért van így, mert csak rendkívül korlátozott alternatívát kínálnak fel számára. Pl. csak arról dönthet, hogy elfogadja-e vagy elveti, hogy X dollárt költsenek honvédelemre.¹³ Ennek a választásnak a során a javaslat ellen szavazó polgár alternatíva-költségei teljesen ismeretlenek maradnak. Az ilyen helyzetek a választás és annak eredménye közti kapcsolat hiányához vezetnek. Ráadásul a konfliktusok esélye is nő, mivel

9 Buchanan i. m. 254. o. A következőket írja a Nozick által – Locke nyomán – természetesnek tartott határokról, amelyek az elidegeníthetetlen jogokat fejezik ki: „Mi a végző próbaköve a természetes határok létének? Maga az egyéneknél megfigyelhető (kiemelés: O-Sz. L.) magatartás. Azt látjuk-e, hogy az egyén úgy cselekszik, mintha mások jogát ... természetes határok védenék? A bizonyítékok nem egyértelműek.”

10 Kymlicka 1990. 128. o.

11 Rawls 1997. 175. o.

12 Gauthier 1985. 43. o.

13 Buchanan i. m. 279. o.

vagy-vagy kérdéssé válnak az is-is alapon is megoldható ügyek.¹⁴ Emiatt kell – hipotetikus konstrukciókkal olyan alkotmányossági korlátokat kidolgozni, amelyek korlátozzák a demokratikus folyamatokat.¹⁵ Ezek a csere, az alku mechanizmusát imitálva létre hozzák az egyéni választás azon sajátosságait, hogy közvetlen kapcsolat van a választás és következménye között.

Az 1.2. pont azt mutatja meg részletesebben, hogy miként vezethet a társadalom alapszerkezetének ezen kontraktualista irányultságú átalakítási programja egy *méltánytalan* társadalomhoz.

A felületes szemlélőnek talán úgy tűnhet, a kontraktualisták csereparadigmája, annak konszenzus-orientáltsága mögött elvileg radikális demokratikus elkötelezettség húzódik. Ezt azáltal sugallja, hogy a demokratikus folyamat fölé helyeződő, paternalista diktátor, jóléti tervező alól minden elméleti megalapozás lehetőségét kihúzza. Ám, hogy miért nincs szó valójában demokratikus orientációról, ezt mutatja be az 1.3. fejezet.

A *Fiskális illúziók* tanulmány nemcsak a fenti, elméleti premisszákat problematikusossága miatt kérdőjelezhető meg. Vannak olyan, a kutatás módszertanával, a levont megállapításokkal kapcsolatos elemek, amelyek ezen túlmenően is gyengítik annak mondanivalóját. Ezeket veszi számba a 2. fejezet.

1.1. Politikai és gazdasági viszony a kontraktualizmusban

A kontraktualista felfogást Nyugaton az új jobboldal által képviselt, egyik áramlatként tartják nyilván. Vannak hasonlóságok, de eltérések is a többi, ezen kategória alá tartozó irányzattól. Pl. a hayeki típusú neokonzervatizmushoz képest alapvető különbség, hogy nem kíván közvetlenül bizonyos társadalmi, intézményi elveket kivonni a kritika alól (olyanokat, amelyek szerintünk egy igazságos társadalom alapstruktúrájára vonatkozó ítélet szempontjából döntő jelentőségűek). Ez az immunizálás mintegy az általa kialakított modellbe beprogramozható premisszákból következik, azaz abból, hogy a kiinduló feltételek nem méltányosak, azaz bizonyos lehetőségeket az erősebb fél – hatalmát latba vetve – szorít ki.¹⁶

A csere elve a kontraktualizmus szerint a társadalmi kooperációnak nemcsak a gazdaságinak nevezett szférájában, hanem a politikaiban is minél inkább érvényesítendő elv.¹⁷ Ez azért is lehetséges, mert tagadják a különböző szférák, alrendszerek közti éles határvonalak létét. Ezért az eredetileg kizárólag a gazdaságinak nevezett alrendszerre alkalmazott közgazdaságtudomány módszerei bevihetők a politikai szférába. A jóléti rendszerek kialakulását a hagyományos jóléti elmélet alapján lehetett azzal magyarázni, hogy

14 I. m. 289–290. o.

15 Pl. az állam adópolitikáját illetően bizonyos korlátozások adhatók meg. Buchanan i. m. 185. skk.

16 Alapvető hasonlóság viszont a neokonzervatív felfogással a katallaxis elvének elfogadása, azaz a társadalmi-gazdasági képződmény egészét egy sajátos értelemben piacnak tekintik. Mégpedig olyan értelemben, hogy nem létezik valamiféle egyetlen, mégpedig szűk értelemben gazdaságinak nevezhető cél, amelyet ez a képződmény követne, hanem a társadalmi *kozmosz* az egymással interakcióba kerülő szűkebb értelemben vett, céllal rendelkező gazdaságok spontán interakciójának, „cserejének” előre megjósolhatatlan kimenetelű folyamataként áll elő.

17 Buchanan 1992. 30–34. o.

azok létrejöttében alapvető *politikai* okok játszottak szerepet. Az uralkodónak mondható megközelítésekben megingott a gazdasági alrendszer „önjáró” volta bízalmát. Úgy gondolták, hogy a politikainak nevezett megfontolások konszenzusfolyamatai mintegy „kívül” a gazdaságon végzik el a gazdaság logikájából fakadó destruktív erők pacifikálását. Ebben a megközelítésben mind a gazdasági, mind a politikai szféra saját, elkülönített logikával bír, és – bár bizonyos korlátozott értelemben – mind a kettő jó, mivel hozzájárul a társadalmi jóléthez. Az újabb baloldali szociológia olyan képviselője, mint Offe, a politikai demokrácia és a gazdasági szféra logikáját a jóléti államban megkülönböztethetőnek látatja, ugyanakkor a kettő közti olyan egymásba hatolásokra mutat rá, amelyek relativizálják ezen különbségeket (pl. a politikai szféra „piacosodása”, ill. a gazdasági szféra politizálódása¹⁸). Politikának és gazdaságnak a jóléti állambeli szintézise ebben a felfogásban egyfajta *sikernek* tekinthető, bár Offe szerint az is igaz, hogy a keynesi, jóléti állam a saját sikereinek áldozata lett.¹⁹ Ezzel a felfogással szemben Buchanannál a politikai és a gazdasági szféra közül határozottan csak az egyiket, a gazdaságot támogatja. Figyelemre méltó, hogy az Offe által túlhaladni kívánt, leninistának nevezett megközelítésre jellemző, hogy inherens harmóniát lát a tőke uralma és a polgári demokratikus formák közt,²⁰ azaz eltekint a két szféra eltérő mechanizmusaiból fakadó konfliktusoktól. Buchanannál a két szféra között csak azért és annyiban van konfliktus, mert és amennyiben a politika nem a gazdaság logikáját érvényesíti. Amit a leninista a tények szintjén lát problémátlanoknak, azt a kontraktualista a normák szintjén tartja kivihetőnek: a leninista úgy írja le a politika és gazdaság viszonyát, mint ahol a (tőkés) gazdaság logikája érvényesül a (polgári demokrácia) politikájában; a kontraktualista pedig azt kívánja elérni, hogy a gazdaság logikája érvényesüljön a politikában.

Az előbbieket annyiban szorulnak módosításra, hogy Buchanan egy korai tanulmányában a demokratikus/politikai és a piaci/csere mechanizmusokat még nagyjából különállónak tartotta, nem kívánta minden vonatkozásban eltagadni a politikai rendszer különmeműségét. Ebben a korai tanulmányában a demokratikus és a piaci választásnak egyaránt vannak előnyei és hátrányai, azaz mind a két mechanizmus társadalmilag hasznos. Amire itt fel kell hívni a figyelmet az az, hogy ebben a korai felfogásban sem a politikai, sem a piaci szférát nem a csere szempontjából értelmezi, nem azt keresi, hol lehetne a csereparadigmát érvényesíteni, hanem a piacra a fogyasztói választást, politikai a demokratikus választást érti. A kétféle választási folyamat szeparáltsága alapvetően azzal függ össze, hogy a *tárgyak* eltérő.²¹ Erről a különbözőségről a későbbi, a csere paradigmáját univerzálisan érvényesíteni akaró megközelítés már hallgat. A korai tanulmányban a demokratikus választásnak, annak ellenére, hogy nem a csere paradigmájára épül, vannak olyan

18 Offe 1984. 182–183. o.

19 I. m. 199. o.

20 Azaz a polgári demokrácia politikai intézményeiben pusztán a tőke „kinyújtott kezét látja.” Offe i. m. 181. o. Dunleavy-O’Leary 1987. 237–243. o. által „instrumentalista modellnek” nevezett elmélet, amelyet nem is olyan régen nevesnek mondható marxisták képviseltek, igen hasonló koncepciókat fed.

21 Buchanan 1992. 264. o.

előnyei, amelyek a piacnak nincsenek, s nem terhelik olyan hátrányok, mint a piacit. Ilyen előny, hogy a politikai szférában az ízléssel szemben nagyobb valószínűséggel számítanak a választók értékei, a másodlagos (azaz a gazdasági erőforrások allokációjának megváltozásában kifejeződő) következményekkel jobban számolnak.²² Természetesen hátrányai is vannak [pl. az alternatív-költségekről (opportunity cost) való viszonylagos tudatlanság], *de nemcsak azok vannak*.

Buchanannek ezt az értékválasztását a gazdasági és a politikai szféra sajátos felfogása alapozza meg. Egyfelől azt állítja, hogy a közgazdasági elmélet magva a csere, a kereskedelem, a megállapodás, a szerződés, a spontán koordináció. A gazdasági szféra – a marxi kifejezéssel – a „szabadság birodalmaként” tűnik fel, *amennyiben* a közgazdasági pradigma, a csere paradigmája alkalmazható rá (ugyanis a kontraktualizmusnak a valóságtól elrugaszkodó feltevése szerint „a gazdasági hatalom teljesen értelmetlen”²³), a politikai szféra pedig a „szükségyszerűség birodalma”, ahová a „nem önkéntes” kapcsolatok tartoznak, azok, amelyek kényszerrel foglalkoznak magukban, a hatalomhoz fűzhetők. Amennyiben a gazdasági/csereparadigma alkalmazható a politikában, *annyan* szabad a politikai szféra. Másképpen: amilyen mértékben képesek vagyunk a csere, a szerződés közgazdasági elvét bevenni a politikai szférába, olyan mértékben tűnhetnek el abból a kényszer elemei, amelyek pedig eredendően benne vannak. A csereparadigma kiterjesztése emancipációs mondanivalóval bír: ami alól fel kell szabadítani, az az állam elnyomása, „kizsákmányolása”.

Az új jobbboldalnak a jóléti állam elleni kritikáját és a régi marxista baloldalt sajátos dichotomikus gondolkodásuk teszi hasonlónak, ami a „termelő”–„nem termelő” kettősségében látja és ítéli meg a világot. Mindkét irányzat társadalom- és gazdaságfelfogásában létezik egy eredendően az „értéktermelésre”, a „produktivitásra” rendelt csoport, intézmény vagy szféra (nevezetesen pl. a munkásosztály vagy „a” piac), és létezik egy „improduktív”, nem termelő, sőt kifejezetten (a produktív szféra, csoport stb. rovására élő) parazita csoport, intézmény, szféra (pl. a burzsoázia vagy „az” állam), amely az előbbinél képződő értéket mintegy „elszívja”, feléli. Megjegyzendő, hogy az ehhez hasonló gondolati struktúrákon való túllépés igénye – megítélésem szerint – korszakunk nagy kihívása, ennyiben túlmutat ezen két politikai gazdasági irányzat bírálatán.

A volt létező szocializmusok után jövő neokonzervatívok (neoliberálisok) (akik szimpátiával fogadják a közösségi választások elméletét) érvelése talán azért tűnhet oly ismerősnek helyenként, mert bennük ez a dichotomikus-produktivisták kontinuitás kísért a gondolkodás mélystruktúrájában. A régi bal a demokratikus kapitalista államban hajlamos volt a burzsoázia megnyújtott kezét látni, így a saját sematizmusában szereplő improduktív pólus imázs (burzsoázia) könnyen összeolvadhatott az állammal.

A marxista gazdasági tanok talaján állóktól sem idegen a piaci termelési mód produktivitásának hirdetése²⁴, az új jobboldal esetében pedig evidens.

22 Buchanan 1992. 260–62. o.

23 Buchanan 1992. 31. o.

24 Hiszen a marxi logikában a piacon realizálódik, mi is minősül „társadalmilag hasznos munkának”.

Így mindkét irányzatban van hajlam arra, hogy a piaci termelési mód produktivitását egyedülállónak posztulálja.²⁵ Mivel a régi baloldal sematizmusában szereplő, improduktív pólus, amely először a magánkizsákmányolókat jelentette, könnyen összeolvadt az állammal, az a feltevés, hogy az állam nem nyújtja a befizetett adókért az ésszerű ellenértéket, így lehet hasonlóan közös elem.²⁶ A nemtermelőnek tartott szolgáltatási szféra arányát mindketten „túl magasnak” tartják. A szolgáltatási szféra növekedését ugyanis nem az iránta megmutatkozó kereslet nagy jövedelemrugalmasságára vezetik vissza, és emiatt általában nem nézik jó szemmel.²⁷ A nemtermelő veszteségtermelők (a balosok esetében ez a hadiipar) által, elítélendő módon (az ugyancsak elítélt állam révén), elért nyereség szétterül a gazdaságban, és hamis prosperitás látszatát kelti.²⁸ „Igazi beruházás”-ra csak a magánszektor képes.²⁹ Mindkettőre jellemző az a „termelési mód”-ot illető előítélet, amely szerint a közsféra pusztán a termelési mód, a tulajdonforma miatt eleve kisebb hatékonysággal végzi munkáját, mint a magánszektorbeli megfelelői.³⁰

Bár az új jobboldal az érvelésében szívesen hivatkozik rá, a public-choice paradigma egy igen lényeges ponton túl is mutat az új jobb (egyéb) irányzatain (s egyébként a régi bal klasszikusain is). Ez pedig annak feltevése, hogy a közjóságok kínálata *túl alacsony*. Még hozzá azért, mert a fogyasztók elrejtik igazi preferenciáikat, annak reményében, hogy majd nem kell hozzájárulniuk a közjóság termeléséhez.³¹ Ez azonban nem válik az állami megoldások melletti érvvé ebben a felfogásban, ugyanis a teljesen *tiszta* közjavak körét viszonylag szűken húzzák meg; s így az állami szolgáltatások piacosítása mellett érvelnek.³² Az elmélet így, szublimáltan továbbviszi a termelési mód, a tulajdonforma iránti, klasszikus gazdászokra jellemző elfogultságot, azt állítva, hogy az *intézmények* között olyan különbség van, hogy a preferenciákat jobban közvetíti a *piaci* jóságok megvásárlásáról hozott önkéntes döntés, mint a *közösségi* választások *mechanizmusai*.³³ A piacon folyó profithajszát produktívnek tartják, míg a politikai téren folyót improduktívnek.

25 Boss 190. o.

26 I. m. 191. o.

27 I. m. 197. o.

28 I. m. 199. o.

29 I. m. 212. o. A keynesiánus gazdaságpolitikákkal szemben a marxisták egy része mindig is bizalmatlan maradt; s eme bizalmatlanságot a klasszikus gazdaságelméletből vett érvekkel juttaták kifejezésre.

30 I. m. 213. o. Boss szerint a közösségi tevékenységek azért állnak rosszul a produktivitás mércéjével mérve, mivel jórészt szolgáltatások, amik lassan fejlődnek, ill. nehezen mérhetők.

31 I. m. 220. o.

32 A mi véleményünk szerint az állam mint beruházó, mint vállalkozó mellett szóló érvek nem vesztek relevanciájukból. Keynes joggal mutatott rá, hogy a vállalkozók sosem teljesen racionális, hanem mindig bizonyos szempontból irracionális döntést hoznak, amikor elkötelezik magukat egy bizonyos beruházás mellett. Ezt fejezi ki az a bizonyos „állati szellem” – animal spirit –, amelyet nekik tulajdonított. Az ilyen szellem viszont az egyik leginkább pozitív externáliákban gazdag és viszonylag tiszta közjóság.

33 Boss i. m. 225. o. Bár eddig főleg az állam pazarlása ellen használták, a nagy üzleti vállalkozások monopóliuma ellen is lehetne ezen paradigmára építeni: Boss ezért pozitívabb véleményt képvisel vele kapcsolatban, mint én. Csaba Iván 1997. – Boss-hoz hasonlóan – állítja: „Bár a gondolatkör képviselőinek többsége határozott averzióval viseltetik az állami szerepvállalást illetően, fontos hangsúlyozni, hogy az a módszertan..., amit a közösségi választások elmélete képvisel, nem determinálja a normatív vagy politikai következtetéseket.” 110. o. Ugyanő hívja fel a figyelmet arra, hogy a nyugdíjbiztosítás részleges privatizációját Magyarországon bizonyos pénzügyi csoportok járadéklesős magatartása támogatja, ami hatékonysági alapon sem támogatható. U. o. 112–113. o.

Ez az irányzat a jóléti állam kritikájaként határozza meg magát. Ahogyan Buchanan írja: „[A] közösségi választások elmélete a »kormányzati-politikai csőd elmélete«, ami teljesen egyenrangú az ötvenes évek elméleti közgazdaságtanából kialakult »piaci kudarcok« elméletével.”³⁴ Első pillanatban ártatlannak, semlegesnek, a tudományos objektivitás kifejeződésének tűnik az a megközelítés, amely pusztán az állam és a piac közti határvonalak újragondolását nevezi meg céljaként. Azonban tendenciózusan úgy rajzolja át ezeket a határokat, hogy a piac nyerjen, és a (jóléti) állam veszítsen.

1.2. A társadalom alapstruktúrája

A társadalom alapstruktúrájáról és (az ezt jelentős mértékben befolyásoló) alkotmányáról a kontraktualista politikai filozófia szerint csere, alku során döntenének a felek. Ez a megközelítés alapvetően különbözik a rawlsitól, annak ellenére, hogy maga Rawls egy (részleges) kontraktualista álláspontot képviselt, szándéka szerint. Ez a különbség Rawls alapművére adott legkülönbözőbb kritikák és önreflexiók során vált világossá.

Pl. Roemer szerint Rawls az elsődleges javak koncepciójával túllépett a kontraktualista kereten, s egyben egy *alapvető fontosságú* utilitáriánus – perfektionista elem került elméletébe. Ezek a javak – mondja Roemer – abban különböznek más javaktól, hogy *minden* ember alapvető élettervének megvalósításához szükségesek.³⁵ Ez azt vonja maga után, hogy „nem okoz gondot a kettő egy-egy csomagjának összehasonlítása”³⁶. Az összemérhetőség miatt fel sem merülhet, hogyan döntsünk két elsődleges jószághalmaz között. Rawls feltételezte, hogy az elsődleges javak egymáshoz vannak kötve úgy, hogy több jólét több hatalmat és szabadságot is jelent egyben. Amennyiben hasznosságvektorokkal akarjuk jellemezni az elsődleges javak egyes mennyiségeit – Sen felfogásának szellemében –, akkor azt kell róluk mondanunk, hogy egyértelműen „dominálják” egymást.³⁷ Azaz arról nincs szó, hogy Rawlsnak vissza kellene térnie a klasszikus utilitáriánus felfogáshoz az elsődleges javakra vonatkozó preferenciák, „hasznosságfüggvények” bevezetésével. Ugyanakkor Rawls közvetve *elutasítja azt, hogy teljesen a szerződő felekre bízva a létező világ, jószágok, társadalmi viszonyok stb. értelmezését, amely értelmezésnek a lehetséges kimenetek halmaza szempontjából alapvető jelentősége van.*

Gauthier³⁸ éppen emiatt marasztalja el Rawlst, s szerinte Rawls elméletének az a meghatározása, mely azt kontraktualistaként akarja értelmezni, hamis. Gauthier szerint Rawlsnál az eredeti pozícióban való választás strukturálisan nem különbözik az utilitarista diktátor kalkulációjától. Rawlsnál ugyanis az eredeti pozícióban hozott döntés egyetlen személy kezébe van

34 Buchanan 1992. 294. o.

35 Roemer 1986. 147. o.

36 I. m. 160. o.

37 Azaz a vektor minden oszlopára, ill. sorára vonatkozóan az egyik vektor értékei nem kisebbek a másik vektor megfelelő oszlopa, ill. sora értékeinél.

38 Gauthier 1995.

letéve. A feltételezés szerint a részrehajlástól mentes, érző, megfigyelő utilitáriánus „diktátor” helyét ugyan átveszi az eredeti pozícióban racionálisan dönteni tudó személy, a különbség azonban csak formális, és a kontraktualizmus alapvető intuícióját nem veszi figyelembe. Ez az intuíció az lenne, hogy sem a hasznosság, sem a racionalitás elvére hivatkozva nem lehetséges az érintett felek alkufolyamatának fölébe emelkedni, sőt nem lehet ehhez az alkufolyamathoz ezen elvek alapján mintegy *a priori* morális korlátozó feltételeket rendelni. Az utilitarizmus és a rawlsi modell közti különbség tehát másodlagos jelentőségű a kontraktualista számára.³⁹

Amennyiben konkrét, „empirikus” szereplőket gondolunk el az alkotmányos, ill. a társadalom alapstruktúrájáról döntő folyamatban, akkor a rawlsi megközelítés szerint alapvető sérelem éri az igazságosságot.⁴⁰ A kontraktualizmusban viszont van egy bizonyos „empirizmus”, amely az adott erő- és érdekviszonyok konzerválásához vezethet.⁴¹ *Ugyanis az alkufolyamatban részt vevő felek megőrizhetik azon adottságaikat, sajátosságaikat, tulajdonságaikat, tulajdonukat stb., amelyek egy igazságtalan társadalmi struktúrában alakultak ki, s megőrizhetik az ezek alapján generálódó érdek- és motivációs struktúráikat.* Nincs olyan morális imperatívusz, amely a társadalom alapelveire vonatkozó döntésben az ezektől való elvonatkoztatásra szólítana fel (*késztetne, kényszerítene*). Ellene lehet vetni érvelésemnek, amely a kontraktualizmus empiricizmusát állítja, hogy a kontraktualizmus igenis számol olyan aszimmetriákkal az alkufolyamatban részt vevő entitások között (pl. a megszerveződésük költségeiben), amelyek indokolttá teszik az önkéntes, „empirikus” szerződésnek, alkufolyamatnak egy, a hipotetikus szerződésre hivatkozó korlátozását. A példa erre a kartellbe tömörülő vállalatok alacsony és fogyasztók magas szerveződési költsége, ami lényeges különbséget hoz az érintettek alkupozíciójában.⁴² Ilyen esetben elfogadható a kartell-típusú „empirikus” szerződések helyettesítése egy olyan *hipotetikus*, egyöntetűséget megvalósító – azaz az összes érintett álláspontját *gondolatban* figyelembe vevő – szerződéssel, amely korrigálja az empirikusan adott viszonyok méltánytalan egyenlőtlenségét. Itt azonban fel kell hívni arra a figyelmet, hogy Buchanan még utilitáriánus alapon védi a konkrét hipotetikus pozíciót, a költségek és hasznok negatív egyenlegére hivatkozik. Az autentikus kontraktualizmus azonban éppen az utilitarista felfogás tagadásának következetes

39 Így pl. az a különbség, hogy Rawls nem azonosítja az igazságelveket azokkal az elvekkel, amelyeket a tudatlanság fátyla mögötti választás során használnának, hanem az igazságelvek ennek a választásnak a tárgyát alkotják.

40 „...az egyenlőség eszménye a rawlsi eredeti pozíció konstrukciójában abban a tényben jelentkezik, hogy a felek számára lehetetlenné van téve számukra speciális előnyöket biztosító elvek készítése, a tudatlanság fátyla, valamint azon követelmény miatt, hogy az általuk választandó elveknek általánosoknak kell lenniük...” Scanlon 1973. 204–205. o.

41 A rawlsi korlátozások elleni érvelésre jellemző, hogy már valamilyen rendszer melletti elfogultság mozgatja őket. A Rawls elutasítók egy része, pl. a természetes szabadságok, mindenekelőtt a tulajdonnal való, minden megkötéstől mentes korlátlan rendelkezés hívei mindig érvelhetnek azzal, hogy ezekkel a korlátozásokkal ők nem értenek egyet, s már bele sem mennek abba, hogy az eredeti pozícióban *belüli* választás racionalitásáról vitázzanak.

42 Buchanan i. m. 63–64. o.

képviselését vállalja fel. Éppen ez az álláspont az, amelyet a magukat Rawls-tól mindenképp elhatárolni kívánó kontraktualisták elfoglalnak.

További különbség, Rawlshoz képest, hogy a kontraktualista *hipotetikus* – tehát első közelítésben nem empirikusnak látszó – alkufolyamatában is olyan karakterek jelennek meg (fogyasztó, termelő, szemetelő emberek csoportja, piros jelzőlámpa előtt fölöslegesen várakozó autós stb.), amelyek végül is már létező, empirikus érdekstruktúrákat fejeznek ki, s evidensen ezeknek a struktúráknak a megörökítése, továbbélése az, ami definiálja, kijelöli a helyüket az alkufolyamatban. Ezzel szemben válik láthatóvá a rawlsi megközelítés előnye, az az elvontság, amelyet ő a tudatlanság fátyla mögött követel meg. A tudatlanság fátylának morális szempontból ugyanis igen fontos eleme, hogy a választó nem tudja, a társadalomban milyen lesz a helyzete. Továbbá Rawls nem próbálja meg a lehetséges (elgondolható) konkrét karakterekhez kötni az alkufolyamatot.

Ebből az „empirizmusból” adódik a kontraktualista megközelítésnek egyfajta „konzervatizmusa”. Buchanannek a társadalom reformok irányát megszabni hivatott modelljei úgy vannak megalkotva, hogy a társadalmi konszenzushoz vezető alkufolyamat során a szereplők azokat a preferenciákat és társadalmi összefüggésekre vonatkozó ismerethalmazt fogják továbbvinni, amelyekkel az alkufolyamatba beléptek. Van persze elvi lehetőség arra, hogy „többfordulós” legyen az alkufolyamat, s minden fordulóban elvi esély van arra, hogy megváltozzék az egyes alkudozók preferenciája vagy ismeretanyaga.⁴³ De ez az esély teljességgel *esetleges*, semmi sem garantálja, hogy egy részt vevő fél esetében ne egy korábbi ismeretanyaga alapján generálódott érdepreferencia-struktúra legyen az, amelyhez „csökönyösen” ragaszkodik, éppen meglévő, akár igazságtalanul, akár igazságosan meglévő alkuerejére hivatkozva. A kontraktualista felfogás minden ilyen csökönyösséget elfogad.

Buchanan szerint elvileg lehetőség van arra, hogy a jóléti közgazdász „perfekcionista” megközelítését alkalmazzuk, azaz figyelembe vegyük a végeredményeket, s ne szigorúan az eljárások vonatkozásában értelmezzük az igazságosságot,⁴⁴ de teljesen esetleges, hogy az abból fakadó tanulság leülepszik-e az alkudozó felek álláspontjában. Még ha valamelyik fél hivatkozik is a jóléti közgazdász szempontjaira, arra nincs semmi garancia, hogy a másik fél abból akár a legcsekélyebb mértékben is figyelembe vesz valamit. Mindazonáltal ebben a vonatkozásban Buchanan eltér az új jobboldal olyan képviselőitől, mint Hayek és Nozick, akik kizárják a katallaxis, ill. a láthatatlan kéznek a mechanizmusokba való olyan „beavatkozás”-t, amely a folyamatok eredményeit korrigálná. Bár szintén hangsúlyozza, hogy a figyelmet a közösségi döntésekben az interakciók *folyamatára* kell irányítani, és elutasítja, hogy a végső kimenetelek önkényes átrendezésére törekedjünk, hogy a társadalmi struktúrát illetően valamiféle „minta” elérését tűzzük ki

43 A mi megközelítésünkben sem az egyéni érdek, sem az egyén ismeretanyaga nem egyértelműen alárendelt a másíknak, hanem kettejük közt „dialektikus” viszony van. Hogy mi az egyéni érdek, azt befolyásolja a percepció, hogy az egyén milyen információkra nyitott, befolyásolja a – korábbi tudása alapján kialakított – érdek.

44 Williams 1996. mutatta ki, Arisztotelész nyomán, hogy az igazságosság ezen két megközelítése egymással igen szorosan összefügg, s egymás nélkül tulajdonképpen értelmezhetetlenek.

célul. Másfelől a kontraktualista alkuban azok az alapvető szabadságjogok is alku tárgyaivá válhatnak, s adott erőviszonyok között el is veszhetnek, amelyeket (pl. az önmagunk tulajdonlásának jogát) a libertariánus nozicki felfogás mindenáron védeni igyekszik, s ezért kizárná az alku tárgyai közül.⁴⁵ A kontraktualista fél az anarchiától (szemben a libertariánussal, aki egyenest abból vezeti le saját rendszerét), mivel nem lát „természetes határokat”; számára az egyéni jogok, sőt az egyén definíciója is problematikus.⁴⁶ Álláspontja így inkább a hobbesi felfogáshoz áll közel, míg a libertariánusé Locke-éhoz. Szerinte az egyéni tevékenység határainak kijelölésében az állam feladata dönteni.⁴⁷

A perfekcionizmus és utilitarizmus elutasításával függ össze, hogy a kontraktualista megközelítés kritika alá veszi a Pareto-optimalitás fogalmát. Szerinte az „ortodox” jóléti közgazdaságtan Pareto-fogalma, amely annak elemzését jelenti, hogy „vajon el lehet-e mozdulni az adott helyzetből, hogy abból legalább a csoport egy tagjának haszna származzon és egynek se legyen kára”⁴⁸, komoly fogyatékoságokkal bír. Alapvető érve, hogy a Pareto-optimalitásnak ez a felfogása *egyedi* esetekre vonatkozik, viszont egyedi esetekre nem hozható *kollektív döntés*. Kollektív döntés csak szervezeti szabályokra hozható. Véleménye szerint a konszenzussal elfogadható szabályok tekinthetők optimálisnak, annak ellenére, hogy olyan egyedi helyzetek következnek belőlük, amelyeket a hagyományos (ortodox) jóléti megközelítés nem tartana Pareto-optimálisnak. Az *egyedi* esetekben a nem Pareto-optimális eredményre vezető szabályok reformjánál tekintettel *lehetünk* ezekre az egyedi esetekre, de ez teljesen esetleges.

Tulajdonképpen ebben a tekintetben rá lehet mutatni bizonyos hasonlóságra Rawls és Buchanan között. Hiszen Rawls sem egyedi esetekről kíván dönteni a tudatlanság fátyla mögött, ill. az abban elfogadott elvek sem egyedi esetekre, hanem a társadalom alapszerkezetére vonatkoztak.⁴⁹ Rawls azonban sokkal kevésbé volt következetesen kontraktualista, mint Buchanan.

A kontraktualista megközelítés az adott alkufolyamatban résztvevők valamely csoportját mint entitást adottságnak veszi, azaz feltételezi, hogy azok egy olyan társadalmat alkotnak, amiből egy kisebbségnek nem lehet kívánnia, s egy elkülönült alkotmányozási folyamat során új államot létrehoznia. Azaz az alkotmányozási folyamat egy alapvető elemét, az abban résztvevők körét immunizálja ez a megközelítés. Tehát a kooperációból származó előnyök és hátrányok a kontraktualista számára a történelmileg esetlegesen kialakult államok keretében értelmezendők, s nem foglalkozik azokkal az előnyökkel és hátrányokkal, amelyek abból fakadnának, ha más csoportok, más össze-

45 Erre a különbségre Kymlicka 1990. 124–132. o. hívja fel a figyelmet.

46 Buchanan 1992. 253. o.

47 Buchanan 1992. 255. o. következetlensége egyébként itt bukik ki, mivel – mint fentebb láttuk – a politikai szféra nála a kényszer alkalmazásával egyjelentésű. Ugyanakkor az állam ilyen határkonstituáló feladatáról beszélve határozottan elutasítja azt, hogy itt önkényességről lenne szó.

48 Buchanan 1992. 68. o.

49 Emiatt is kritika érte őt Nozick részéről, aki szerint a makroszinten érvényes elveknek mikroszinten is érvényeseknek kell lenniük. Vö. Nozick 1974. 207. o.

állításban, érdekviszonyokkal, értékrenddel stb. kezdenének alkuba.⁵⁰ Megjegyzendő, hogy a kivonulás joga a kontraktualista keretben *elvileg* megilletethetné az egyént, ezt azonban rögtön ki is zárja azzal a követelménnyel, hogy a konszenzus teljes körű legyen: a szabály, amit egyetértően elfogadnak, legyen olyan, hogy mindenki egyezzen bele.⁵¹ Ezzel a kivonulás *de facto* lehetetlenné válik, hiszen az adott kooperációból kivonulni akarók rováására az adott felállásban hasznot húzók csoportja mindig megvétőzhatja a többiek kivonulását.

A kivonulási problematika az a pont, ahol rá lehet mutatni arra, hogy a rawlsi teória miként kerül ellentmondásba a saját kontraktualista önképével. A kontraktualista megközelítésben ugyanis a kooperáció előnyei *kétféleképpen* is kalkulálhatók, s a kalkulációk közül csak az egyik szolgálhat alapul a rawlsi differencia elvnek, azaz annak az elvnek, hogy a legrosszabb helyzetben levők helyzetét kell maximalizálni. Az egyik kalkuláció (a) ahhoz az állapothoz méri a kooperáció előnyeit, amelyben mindenki autarchikusan, a társadalomtól elszigetelve létezik. A másik kalkulációban (b) ahhoz viszonyítanak (az lenne a társadalmi kooperáció alternatíva költsége), hogy milyen ún. „kivonuló” koalíciók lehetségesek; azaz az illető társadalom egyes egyéneiből milyen előnyökkel kecsegtető koalíciók jöhetnének létre. (Pl. ha a jó képességűek kiválnának, „kivonulnának”.) A kontraktualista megközelítésben a differencia elvet csak az előbbi típusú kalkuláció biztosítaná, az utóbbi nem. Ezért mondja azt Cohen, hogy amennyiben az eredeti pozíció létrehozza a differencia elvet, akkor vagy az igazságosság probléma kontraktualista keretét – amely megelőzi az eredeti pozícióra való hivatkozást – erőszakolja meg, vagy az ebben a pozícióban kialakított elvek egy kevésbé befogadó társadalomformához vezetnek, mint amire szánták őket.⁵²

A rawlsi elméletnek azon hiányosságát, hogy nem tisztázottak a szóban forgó társadalom (amelynek igazságos alapstruktúrájáról dönteni kell) határai, mind a libertariánusok, mind az (analitikus) marxisták kihasználják.⁵³ A marxista Roemer a kizsákmányolás fogalmát a kontraktualista kereteken túl-

50 Buchanan azzal a példával érvelve próbálja igazolni, hogy a *legátfogóbb* közösséget kell figyelembe venni az alkufolyamat alanyi körének megadásakor (azaz illegitim annak valamely részszalmazára építeni), hogy a börtönrobok számára sincs lehetőség az általluk elkövetett bűnökre vonatkozóan külön szabályok kidolgozására. Ld. Buchanan 1986. Rights, Efficiency, and Exchange: The Irrelevance of Transaction Costs 92–107. o. Ezt az érvelést azért nem tudom elfogadni, mivel ebben a példában a törvényeknek a tényekhez való *utólagos* hozzáigazításáról lenne szó, ami a jogállammal ellentétes. Az alkotmányozási folyamatban a bűnözők viszont nem utólag, hanem *előre* döntenek a törvényekről, amik utólag kötelezők rájuk. (Más kérdés, hogy az ilyen alkotmányos kérdésekben való döntésben a bűnöző életmódnak magát „elkötelezett” személyek belekalkulálhatnak ezeket az adottságaikat, és ennek fényében döntenének a büntetőjogot illető kérdésekben. A rawlsi konstrukciónak fontos eleme ez utóbbinak a kiszűrése, viszont a kontraktualisták számára nem.)

51 Buchanan 1992. 58. o.

52 Cohen 1995. 226. o.

53 Scanlon 1973. 202. o. „A mi társadalmunkban a legrosszabb helyzetben levők várakozásainak maximalizálása nem mond semmit azokról [a rossz helyzetben levőkről], akik valahol másutt vannak.” Szerinte „amikor szabályozott csere történik, a rawlsi értelemben intézmény jön létre, azaz a jogokat és kötelezettségeket meghatározó nyilvános szabályrendszer”. Amiből az következne, hogy akár az afrikai társadalmak legrosszabbjainak helyzetét is be kellene kalkulálnunk a különbözőzeti elv alkalmazásakor. Ennek a megközelítésnek egyébként ellen mond maga Rawls, mikor műve elején elutasítja, hogy nemzetközi jogi kérdésekkel foglalkozzon, ami implikálja, hogy a nemzetállami keretek között értelmezi a maga igazságosság elméletét.

lépve kívánta meghatározni, és ennek során a második (b) típusú kalkuláció mellett kötelezte el magát.⁵⁴ Szerinte ugyanis a kontraktualista megközelítés csak a konszenzusból származó előnyöket képes megragadni, egy megfelelően kialakított módon történő disszenzusból származó előnyöket nem. Ha a felek között létezik a kizsákmányolás viszonya – aminek (ez a fentiekből világos) egyáltalán nem kell azt jelentenie, hogy egy teljesen atomizált állapotban képest nincsenek előnyei –, akkor a kizsákmányolt fél, „kilépve” az adott szerződéses kapcsolatrendszerből, javítani tudja helyzetét. A libertáriánus Nozick lényegében hasonló logikát követ, nála is arról van szó, hogy a rawlsi elvek szerint működő (jóléti) állam kizsákmányol bizonyos csoportokat. Szerinte ezek elsősorban is a jó adottságúak, ill. az ezen adottságaik miatt jó vagyoni helyzetben lévők.⁵⁵

Az „empirikus” egyént, aki ebben a felfogásban az alkuban (ill. általánosabban fogalmazva a politikában) részt vesz, homo oeconomicusként kellene felfognunk, azaz hasznosságmaximalizálóként, a hasznosság szűkebb, *ordinális* értelmében.⁵⁶ Ugyanakkor Buchanan hangsúlyozza, hogy a közösségi választások elméletében a csereparadigma alapvetőbb számára, mint az egyének maximalizálókénti felfogása. Hogy a csereparadigma a hangsúlyosabb elem, az a hasznosság szigorúan ordinális értelemben való elfogadásával függ össze. Az, hogy a kontraktualisták az utilitarizmust kardinális változatában elutasítják, szorosan összefügg a hagyományos jóléti közgazdaságtan utilitarizmusával szemben radikálisnak gondolt kritikájukkal.⁵⁷ A kontraktualista felfogás szerint a felek csak *saját*, különböző elrendezések alatt lehetséges engedményeiket vethetik össze, amiket a *többi* szerződő – ezekkel összemérhetetlen – engedményeivel nem vethetnek össze, s a legrosszabbul járó mindig tudhatja, hogy más körülmények között csak rosszabbul járhatott volna.⁵⁸ (Hogy „csak rosszabbul járhatott volna”, persze csak akkor igaz, ha – mint fentebb rámutattunk – a konszenzus *kényszerét* a teljes, átfogó közösségen belül értelmezzük.) A kardinális utilitarizmus elfogadása lehetővé teszi a „paternalista diktátor”, ill. a jótékony tervező, a jóléti állam redisztribútora tevékenységét, míg az ordinális utilitarizmus felfogása lehetőséget ad arra, hogy ugyanezen karaktereket („paternalista diktátor”, ill. a jótékony tervező, a jóléti állam redisztribútora) elvi alapon dehonesztálja, mondván, hogy azok is profitmotívumok alapján képviselik a saját érdekeiket, önző módon maximalizálnak (ordinális értelemben). A saját felfogásuk szerinti eredeti pozícióban, hitük szerint a kontraktualisták nem vesznek fel semmi, az alkufolyamathoz képest „külsőt”, nem tételeznek fel semmit, ami összemérhető,

54 Ld. Roemer 1986.

55 Nozick szerint a tehetőseknak jelentene előnyt a kiválás. I. m. 193. o., ill. 223. o. Ezzel kapcsolatban felvethető, hogy a fejlett országok gazdagjainak megvan a lehetőségük, hogy ott telepedjenek le, ahol akarnak. Ugyanakkor mégsem vándorolnak oda, ahol a libertáriánus elvekhez leginkább közelítők a viszonyok. Ez arra utal, hogy a társadalmi biztonság, jólét olyan környezetet teremt, amelyből a gazdagokra jutó pozitív externália nagyobb, mint amit maguk bevallani hajlandók.

56 Buchanan 1992. 35–38. o. A hasznosság ordinális fogalma pusztán csak azt teszi fel, hogy az egyik egyén saját hasznosságát tudja maximalizálni, azonban egy másik egyén hasznosságát megítélni, a sajátjával összehasonlítani, ill. mérni már nem tudja.

57 Buchananat több közgazdasági témájú tanulmányában ez a törekvés motiválja.

58 Gauthier 1995. 47. o.

ami általános. Minden igazságosság-elv az alkuban határozódik meg, abban tematizálható. Amikor azonban azt állítják, hogy a politikai alkufolyamatok értékelésének *egyetlen* eszköze a felek lehetséges cserék iránt kinyilvánított preferenciája, akkor ezzel megfogalmazzák a politikai folyamatba belépők *mindegyike* iránti bizalmatlanságukat, történetesen azt, hogy mindannyiukra jellemző a potyautasságra való hajlam.⁵⁹ Azaz mégiscsak találnak valami „általánost”, mégha csak ilyen torz formában is. Figyelemre méltó, ahogyan ez az „univerzális igazság”⁶⁰ egy hazai közgazdász érvelésében (még hozzá éppen akkor, mikor a magyar jóléti rendszer elleni, kontraktualista kutatásról van szó) feltűnik: amikor egy magyar polgár a bankkonszolidációról, a korrupcióról, a feketegazdaságról beszél, akkor ennek az igazságossághoz, igazságérzethez semmi köze. Mindössze arról van szó, hogy (pl. a családi pótlék ügyében) „az izgatja őket, hogy emelik-e vagy sem, s mindaddig, amíg nem nyilvánvalóan az ő zsebükből veszik ki azt, amit pótlékként visszaadnak, addig nem igazán törődnek azzal, hogy ennek mi a forrása”⁶¹.

Az alkotmány értelmezésével kapcsolatban a kontraktualizmus a mellett az elv mellett kötelezi el magát, hogy az alkotmány módosításának egy alkufolyamatban kell megtörténnie, ill. hogy az alkotmány, a törvények módosítása lehetséges és szükséges is a társadalmi előrehaladás folyamatában. Ezen a ponton a kontraktualista Buchanan egy „konstruktivista” álláspontot foglal el, explicite kritizálva Hayek felfogását, amely a spontán rend érvényesülését a jogi szférában is a legjobb mechanizmusnak tartja. Az új jobboldal által a spontán rend mellett felhozott érvek közül kettőt ő is el tud fogadni. A politikai (1) érv ezen sémának a politikai demagógia elleni felhasználhatóságát jelenti; az intellektuális, esztétikai (2) érv (amelyet Nozick fogalmaz meg) azt állítja, hogy többre kell értékelné az olyan magyarázatot, amely lehetővé teszi az előrejelzést abban az esetben is, mikor az események irányítására nincs kilátás: a hatékonysági érv (3) a spontán koordinációt hatékonysága miatt támogatja. Buchanan csak a harmadik érveléssel vitatkozik. Szerinte ugyanis a „láthatatlan kéz” típusú magyarázatok éppen úgy alkalmazhatók a nemkívánatos, mint a kívánatos „rend” jellemzésére: pl. a szemetes tengerpart jelenségében ugyanúgy a „láthatatlan kéz” munkál, mint ahogy – A. Smith modelljében – ebből vezetendő le az önző egyének magukért való tevékenységéből a közjó.⁶² Az új jobboldal érvelésében gyakran a láthatatlan kéz-mechanizmus úgy jelenik meg, mint amely valamilyen értelemben a társadalom összjólétét szolgálja, miközben ugyanezen irányzatok az összjólét fogalmának ellentmondásosságát állítják. Buchanan ebben a vonatkozásban akar következetes lenni, s utasítja el a harmadik érvelést.

A kontraktualista felfogás jóléti elmélet-ellenességének a következménye az externáliákra vonatkozó elméletében, hogy az extern hatások közül csak azok válnak „potenciálissá” számára – vagyis azok *kezelhetők* számára –,

59 Buchanan 1986. 96. o.

60 „...a közgazdaságtan ... axiómái univerzálisak”. Pete 1997. 133. o.

61 Uo. 134. o.

62 Buchanan 1992. 41–43. o.

amelyek alkufolyamatba vonhatók.⁶³ Ez azt is jelenti, hogy számára a nem releváns külső hatások viszont fennmaradnak az általa egyensúlyinak mondott helyzetben is (és kiküszölésükre semmi garancia). Ennek komoly gazdaságpolitikai vonatkozása van: a külső gazdasági hatások megfigyelése önmagában még nem szolgáltat elégséges alapot annak megítéléséhez, hogy a dolgok jelenlegi állásán kívánatos-e változtatni vagy sem. A tevékenység végzőjénél lecsapódó belső haszon nagyobb lehet, mint az a külső kár, amit más szereplőnek okoz.⁶⁴ A kontraktualista felfogásban azért nem dönthető el, hogy nagyobb-e vagy kisebb ez a belső haszon a külső kárnál, mivel a kontraktualista csak az ordinális utilitáriánus megközelítést fogadja el. Azaz két személy hasznossága nem összemérhető. Ilyen helyzetek megoldására ez az elmélet megintcsak nem mutat fel mást, mint az alku. A külső költségekre kivetett egyoldalú állami adók (amelyeket ilyen helyzetben a Pigou-féle jóléti közgazdaságtan ajánl, mely szerint az egyéni költségeket a társadalmi költségekkel kell szintre hozni) nem jelenthetnek megoldást. Buchanan szerint a Pigou-féle megközelítés figyelmen kívül hagyja azt aényt, hogy egy-egy külső gazdasági kapcsolatban két fél az érintett,⁶⁵ kizárólag a tevékeny fél döntéshozatalára koncentrál, s így elhomályosítja az alku pluralizmusát. Nemcsak a külső hatást okozót kell egy elfogadható megoldásban adóztatni, hanem azt is, aki előnyös helyzetbe kerül azáltal, hogy a külső hatás okozóját adóztatni kezdik. Ez azért szükségszerű, mivel az alku során a „szennyező” is egyenlő (pontosabban alkuerejének megfelelő) súllyal érvényesítheti befolyását. Így a szennyezés költségeiből az alkuban a nemszennyezőnek is magára kell vállalnia bizonyos hányadot, ha egyáltalán valamilyen megoldást óhajt a helyzetre.

1.3. Demokrácia versus kontraktualizmus

A csereparadigma nem a demokráciát kívánja megalapozni, hanem egy olyan alkotmányt, amely alkotmányos korlátokat jelöl ki a politikai testületeknek a gazdasági szabadságot korlátozó felhatalmazásaival szemben.⁶⁶ A demokratikus eljárásokat egy „alkotmányos” megközelítésnek kell korlátoznia. Az igazi „szabadság birodalma” a gazdasági szabadság, a politikai szabadság csak valamilyen „deformált” változat. A „*demokratikus eljárás alternatíváinak hosszú távú költség-haszon elemzésére*” van szükségük.⁶⁷ Azaz valamiféle

63 „Egy külső gazdasági hatást *potenciálisan relevánsnak* nevezünk, ha a tevékenység abban a terjedelemben, amelyikben ténylegesen művelik, bármifajta óhajt vált ki a külső hatásból hasznot húzó (károsodó) félből (A) arra vonatkozóan, hogy a tevékenység végzésére jogosult felet (B) kereskedelem, meggyőzés, kompromisszum, megegyezés, konvenció, közös cselekvés stb. révén magatartásának megváltoztatására rábírja. Egy olyan externália, amely a gyakorolt terjedelmével ilyen hatást nem vált ki, *irreleváns*.” Buchanan 1992. 104–105. o.

64 Buchanan 1992. 113. o.

65 Valószínűleg ez az a mondat, amire egy elkötelezett környezetvédőnek fel kell kapnia a fejét, mivel számára az externáliák problémája nem két fél, de egészen bizonyosan nem két személy alkujának tárgya. A bekalkulálандó harmadik fél lehet az embertől szigorúan absztrahált Természet, az alkuban nem tematizálható, de embernek is gondolt Természet, a beszéd- és alkuképtelen élő fajok, a jövő generációja stb.

66 Buchanan 1992. 251–252. o.

67 Buchanan 1992. 294. o.

közgazdasági kalkulációnak kellene korlátoznia a demokratikus folyamatokat. A problémát, ill. az ellentmondást itt a következő jelenti: A szerződéselméleti megközelítés nem tételez fel az alkufolyamaton kívüli értékmércét, közös igazságérzetet (amit mind a rawlsi, mind az utilitárius elmélet feltesz), amely pl. a jóléti közgazdász számára hivatkozással szolgálhat, hiszen a hasznosságok személyközi összehasonlíthatóságának lehetőségét elvetették. Az alkufolyamat eredményeként megegyezésre éppen azért volt szükség, mivel hiányzott egy ilyen „archimédészi pont”. Így a cserefolyamattól függetlenül nem lenne lehetséges költségről–haszonról beszélni, azaz a demokratikus folyamatot megelőző kalkulációt végezni, amennyiben a szerződéses elmélet hű maradna kikötéseihez. Azaz elviekben nem lenne alapja a konszenzusképző, demokratikus folyamat korlátozásának.⁶⁸ A kontraktualizmus tehát sajátos, *ellentmondásos* stratégiát alkalmaz igazság és demokrácia viszonyában. Megközelítésében látszólag nincs olyan igazság, amely szembeállítható lenne egy alkufolyamatként felfogott demokráciával. Másfelől azonban ezen alkufolyamatot egy olyan alkotmánnyal akarja korlátozni, amelyet valamiféle objektív mércét, igazságot jelentő „költség–haszon” elemzéssel alapoz meg.

A demokratikus folyamatok fölé emelkedő közgazdász azonban, mint döntőbíró mégiscsak interveniál. Az alkotmányt megalapozó konszenzusképzést mint *hipotetikus* állítja szembe a *konkrét* demokratikus folyamatok konszenzusképzésével, s azok eredményével. Csakhogy ezzel az úgymond a közös érdekében fellépő paternalista diktátorok, junták, filozófus királyok, párt klikkek, szakértői csoportok stb. teleologikus uralmával szemben táplált⁶⁹ kontraktualista viszolygás elveszti alapját, hiszen egy ilyen hipotetikus kontraktus legalább annyi lehetőséget kínál arra, hogy a „nép javát” a kontraktualista filozófus definiálja, mint ahogyan az előbbi felsorolásban szereplők mindegyike is ezt csinálja. (Mint fentebb láttuk, Gauthier Rawls elméletét is hasonló kifogások miatt utasította el.) Ezt az ellentmondást a hazai, fiskális illúziókat vizsgáló tanulmány egyes recenziói is teljes joggal vetik fel: „nem kell túl nagy belátás ahhoz, hogy az olvasó észrevegye, milyen könnyen siklik át a szöveg a kiinduló, az egyének önérdekét feltétlenül elfogadó voluntarizmusból az egyének átnevelését s ezzel a gondolkodását és »felvilágosult érdekeit« meghatározó voluntarizmusba”⁷⁰.

Ebből a skizofrén pozícióból eredően a kontraktualista ugyanolyan könnyen politikai-kormányzati törekvések, intézkedések apologetájává válhat, ahogyan korábban más irányzatot követő elődjei.⁷¹ Ugyanis az adott, megfigyelt intézmény esetében beéri a szerződéses alátámaszthatóság *hipo-*

68 Pete hozzászólása a magyar vitában Buchananhez hasonlóan költség–haszon kalkuláció alapján véli eldönthetőnek, mely megoldást célszerű választani. Pete 1997. 136. o. Ez a megközelítés ugyanazzal az itt részletezett ellentmondással terhelt, mint a buchanani. Pete szerint külön kell választani az állami tevékenység jövedelem-egyenlőtlenség mérséklő aspektusát a szolgáltatás nyújtásának kérdéséről, s az utóbbi kérdést kell a költség–haszon elemzésnek alávetni. Ezen különválasztás végigvihetőségének ellentmondásossága Csaba Iván hozzászólásából kiderül. Ld. Csaba 1997. „A redistribúciós család” c. részt.

69 Buchanan i. m. 286. o.

70 Molnár Attila Károly 1997. 129–130. o.

71 Ezzel a lehetőséggel maga Buchanan is szembenézett, a szerződéselvű álláspont „helytelen alkalmazása” esetén i. m. 251. o.

tézisével. Buchanan egészen odáig megy, hogy egy korlátozásnak, tiltásnak⁷² nem szükséges kiállnia a szerződéses elv elméleti próbáját, *amíg a törvényhozás a ráruházott alkotmányos jogok keretein belül tevékenykedik.*

A kontraktualista megközelítést éppen a fentiek miatt téves lenne azonosítani a többféle verzióban jelentkező demokrata igényekkel.⁷³ A magam részéről a régi-új közgazdász hipokrizis egyik megnyilvánulásának tartom ezt, amely mindenáron tagadni akarja, hogy tanácsainak igen jelentős hatása van a társadalom alakításában. Valamiképpen a foucault-i börtönőr szerepét kívánja magára öltetni: láthatatlannak maradni, ugyanakkor mindent látni, s ezzel a láthatatlan jelenléttel befolyásolni az őt nem látó, de a jelenlétét a magatartásukba mégis beépítő személyek cselekvését.⁷⁴ Én magam ugyanakkor nem osztom teljes mértékben azon demokrata kritikákat, amelyek pusztán azon az alapon kívánnak elmarasztalni egy elméletet, politikai filozófiát – legyen az akár kontraktualista, akár más –, hogy abban valamiféle „szakértői” attitűd fedezhető fel.⁷⁵ Az én álláspontom különbözik ugyan attól a demokrata felfogástól, amely minden az „igazság”-ra hivatkozó törekvést elitizmusa miatt kritizál; de nem is akarja elleplezni, hogy minden, az elit részéről közelített koncepció, annak ellenére, hogy a demokrácia mezében, a népakarat kifejezőjeként, ismerőjeként jelentkezik, bizonyos, de nem feloldhatatlan ellentétben van/lehet az aktuális demokratikus mechanizmusok során adódó eredményekkel, döntésekkel. Nálunk, szemben a világ fejlett országaival, ahol korántsem vált annyira dogmává az antietatizmus, az állam elleni averzió bejelentése mintegy kötelező belépőjegygyé vált a jobb körökben való legitim megszólaláshoz, s az állam közreműködését a legitimitásban igénylő intézkedéseket támogató javaslatok megfogalmazói is úgy jelennek meg, mint akik az állam visszaszorításának harcos ellenfelei. Ebből logikusan következik a börtönőr szindróma: arra hivatkozni, hogy amit mondok, azt „tulajdonképpen” az „emberek” akarják; én magam nem is vagyok jelen, nem is lényeges, hogy én vagyok, aki ezt mondom, sőt én még csak látható sem vagyok. Itt a börtönőr láthatatlanná válva gyakorolja hatalmát, és ez a hatalomgyakorlás módjának meghatározó eleme.

A demokrata felfogás azonban az ilyen szőnyeg alatt jelentkező szakértői törekvések jelentkezésére akkor is rá fog mutatni, ha azok hipokrita módon történnek. A demokrata felfogásnak *ettől még* nem lesz mindig igaza akkor, amikor pusztán ezért elmarasztal egy adott törekvést; de éppen az a radikális verziójának a jellemzője (ami miatt a magam részéről idegenkedek elfogadásától), hogy az igazságot nem tekinti az empirikus közösség választásával

72 Buchanan példája szerint az 55 mérföldes sebességhatárolásnak.

73 A modern liberalizmus demokrata: „úgy tűnik, a centrista liberalizmus fő jellemzője demokratizmus... és az államról alkotott felfogása”. Szacki 1995: 166. o. Ugyanakkor az új jobboldalhoz tartozó egyes irányzatok képesek liberális diktátorokat támogatni. Vö. Hayek az *El Mercurio*-nak 1981. április 12-én adott interjúját: idézi Szacki 1995. 156. o.

74 Vö. Foucault híres panoptikum allegóriája in: Foucault 1990. 272–279. o.

75 Molnár Attila Károly tanulmányában a racionalista emberkép alkalmazása elleni bírálata egybenmódosítja a bizonyos igazságok érdekében erőszakkal fellépő értelmiségiek kritikáját, akik „jobb tudják” a többi egyénénél, mi a jó. Azonban a racionalista emberkép elvetésével is megmaradnak olyan értelmiségi szerepek, amelyek a paternalizmus elemeit tartalmazni fogják.

– adott esetben – egyenrangú értéknek. „Nemcsak arról van szó, hogy a népnek procedurális joga van törvényeket hozni. A demokrata megközelítés szerint az a helyes (right), ha ő hozza a törvényt – még akkor is, ha azt rosszul teszi.”⁷⁶ Walzer támadásának aktuális céltáblái nem a kontraktualista közgazdászok, hanem az olyan liberális filozófusok, mint Habermas vagy Rawls.⁷⁷ Úgy véli, az ő filozófiai elveik érvényesülnek az USA-ban az alkotmánybírók kvázi-politikai szerepvállalásában. A bírák az USA-ban a „filozófiai reformáció” eszközei. Walzer szerint a bírók azzal, hogy különböző emberi jogokat „ötlenek ki”, lényegében jogi eszközökkel diszkriminálnak (ezen nem változtat, hogy pozitív diszkriminációról van szó), és tulajdonképpen politikai elnyomást gyakorolnak; mármint a demokratikusan választott képviselők egyes döntéseit megsemmisítve, a nép által hozott döntéseket semmibe veszik.⁷⁸ Azaz a demokrácia ellen lépnek fel.

„Természeténél fogva az igazság nem politikai, mi több **potenciálisan** [kiemelés O-Sz. L.] politikaellenes”⁷⁹ – mondja Arendt. Ez a mondat rendkívül arisztokratikusan hangozhat, különösen azoknak a fülében, akik a jelenkori demokráciák paravánjait képesek telejs komolysággal szemlélni, valamint azok számára, akik ezen demokráciák álságai mögött, jól elbújva (börtönőr szindróma!) próbálják saját peccsenyüket sütögetni. Ennek az arendti mondatnak a magyarázatával válik világossá, hogy a politikai filozófiák nem lehetnek meg az igazság (objektivitás) valamilyen felfogása nélkül, ugyanakkor ez az igazság csak bizonyos közvetítések révén egyeztethető össze a demokráciával. E közvetítések keresése nélkül vagy az a lehetőség adódik, hogy egymással szembeállítjuk az igazság valamilyen felfogása mellett kiálló csoportokat a demokráciával. Ezt az utat választja Wallerstein⁸⁰, aki a liberális állam racionalista igényeit és a demokráciát egymással kibékíthetetlen pólusokként állítja szembe; de ide sorolható Habermasnak a Millről és Tocqueville-ről adott jellemzése nyomán kialakított véleménye.⁸¹ Vagy pedig a demokráciától való félelem jegyében megalapozatlan igényeket tulajdonítunk egyes intézményeknek.⁸²

76 Walzer 1981. 386. o.

77 Azt, hogy mindkét filozófus expliciten lemond az örök (metafizikai) igazságok birtokosának szerepéről, tulajdonképpen „félrevezetésnek” nyilvánítja. Szerinte amikor Rawls megalkotja az „eredeti pozíció” konstrukcióját, vagy Habermas az „ideális beszédsszituáció”-ról beszél, akkor egy olyan ideális közösséget (commonwealth) képzel el, amelynek valójában ő az egyetlen lakója. Ehelyett a valódi („empirikus”) közösséghez kell fordulni Walzer szerint.

78 A kommunitariánus – Walzert többen kommunitariánusnak mondják – és a kontraktualista álláspont ezen a ponton találkozik.

79 Arendt 1995. 268. o.

80 1995. 223. o.

81 Habermas 1993. (2) i. m. 202–217. o. (amit később módosított ld. Habermas 1990. (1) 17. és 28. o.). Tocqueville – szemben Habermas korábbi értelmezésével – nem a demokrácia, az egyenlőség ellen foglal állást, hanem az egyenlőség azon *szenvédelye* ellen (vö. Manent 1994: 139. o.), ami magához akarja nivellálni a másikat az élet minden dimenziójában. Tocqueville szerint a természeti állapot felfogásában rejlő demokratizmust a liberális séma *korábbi* változatai előfeltételezték. Arra döbben rá, hogy amit a liberalizmus „hipotézisnek”, „adott elemnek”, „előfeltételnek” tekint, azt valójában *létre kell hozni*; a természeti állapot nem kezdete, hanem vége, horizontja az ember politikai történetének. Ez a törekvés tűnik fel Rawls elméletében igen markánsan.

82 A bírói aktivizmus amerikai gyakorlatát megalapozó elméleti törekvések túlzásait éppen a demokrácia állítólagos veszélyeinek (többség zsarnoksága) eltúlzásából adódó paranoid félelem szülte. Id. Hook 1997. 81–123. o. különösen 114–117. o.

Az arendti idézet tartalma, azaz a tömeg(demokrácia) és a (filozófiai) igazság szembeállítása tulajdonképpen egészen Platónig vezethető vissza.⁸³ Ha azonban figyelmesen olvassuk Platón, kiderül, hogy ő maga nem látta ezt a szakadékot áthidalhatatlannak, és a valóban gyakori kritikai megjegyzései ellenére mégis megértőnek mutatkozott a tömeg, ill. a demokrácia irányában. Platón azt állítja, hogy a tömeg azért olyan, amilyen, mert még sosem látta, hogy a szavak valóra váltak volna.⁸⁴ Ez sokkal inkább a királyok, az „elit”, a filozófusok kritikája, mint a tömeg – esetleg, de nem szükség-szerűen hamis – vélekedéseitől megrontott demokráciáé. A *Phaidroszban*⁸⁵ Platón a demagógot teszi felelőssé a tömeg félrevezetéséért, mivel ő ismeri az igazat (ismernie is kell, hisz különben nem tudná mihez viszonyítani meg-tévesztő beszédét), de ezt saját érdekében a tömeg rászedésére használja.⁸⁶ Azaz a tömeget félrevezetik, nem pedig arról van szó, hogy az szükségkép-pen ellenséges az igazsággal, mégha az igazság elérése valóban nem is evi-dens, nem is könnyű a számára. Arendt – bizonyítandó, hogy a filozófiai érvelés, az igaz nem képes valóban befolyásra szert tenni – azt hangsúlyozza, hogy Platón még tanítványait sem volt képes a filozófiai érvek talaján meg-győzni, nemhogy a tömegembert; ezért volt kénytelen egy *mítoszt* (a túlvilág fenyegetéseit) segítségül hívni, amikor arról kellett állást foglalnia, hogy a politikai életben hogyan érvényesülhet az elit akarata.

Arendt igazról szóló tanítása, amely demokrácia és igazság ellentétét meg-alapozza, számtalan ponton vitára ösztönzi az olvasót. Arendt egyes megfo-galmazásaiban az igaz és a politika egymás melletti létezése lehetőségét mu-tatja meg, máskor viszont a filozófiai igazságok és a politikai vélemény közti szakadást valamiféle behegedésre képtelen sebnek láttatja. Egyfelől megmu-tatja, hogy a *példamutatás* révén lehetséges a meggyőzés: Szókratész nem menekült el bírái elől, ezzel bizonyította, hogy életét tette fel arra az igaz-ságra, hogy „jobb az igazságtalanságot elszenvedni, mint elkövetni”. Másfel-ől a Szókratészhez hasonló példamutatás azért nem jelenti Arendt számára a megoldást, mert a politikai és igazság közti „kibékülés” lehetőségét az észigazságokra korlátozza, a tényigazságokat viszont kivonja ebből a körből. Hasonlóképpen félrevezető lehet a hazugság és cselekvés, igazság és nem cselekvés összekapcsolása. A cselekvő – Arendt értelmezése szerint – azt mondja, ami nem úgy van, mivel meg akarja változtatni a világot, tehát hazudik.⁸⁷ A szabadság ebben az értelmezésben a hazugságból születik.

Az igazság Arendtnél lehet tény- és lehet észigazság.⁸⁸ Az igazságot mint tényt (azaz a tényigazságokat) a politikai hatalom csak végletesen felerősített változataiban próbálta megsemmisíteni (a totalitáriánus államokban), de még ott sem sikerült neki. Az emberi észnek – a saját érdekében – szüksége van

83 A platóni börtönörök és a perfekcionista törekvések közötti párhuzam felmutatása evidensen adódik minden, az utóbbiakat bíráló felfogásban ld. Hook i. m. 113. o.

84 Platón: Az állam, 498d–500e, Platón 1983. 388–391. o.

85 261b–263e Platón 1983. 541–544. o.

86 A túlzó demokrata felfogás az elit igazságigényét minden áron le akarja rombolni. Ez sajátos kö-vetkeztetés levonásához vezet: a szofista „jobb” mint a filozófus, mert – a kritikusokkal, a publicistákkal és az entellektuelekkel egyetemben – legalább nem szakadnak el a poliszról. Walzer 1981. 380. o.

87 Arendt 1995. 257. o.

88 Ez a különbség Leibnizig meg vissza.

a másokkal való érintkezésre, s ezáltal a nyilvánosságra; a tudósnak elengedhetetlen szüksége van az olvasók közösségére.⁸⁹ Éppen emiatt, azaz mivel az interszubsztitívitás itt szükséges feltétel, kevésbé is problematikus a politika és az észigazságok közti relatív harmónia megteremtése. A tényigazságok azonban kívül esnek a megegyezés és a jóváhagyás körén, így eleve kizárják a vitát. Ezért, bár az igazság mindként fajtája „független” a politikai hatalomtól, a tényigazság az, amely függetlenebb, az észigazság kevésbé független. Ezek a megfogalmazások esetleg megengednék, hogy politika és filozófia közt legalább az észigazságok tekintetében nincs átléphetetlen szakadék. Arendt azonban azt is mondja, hogy az igazság *megköveteli*, hogy tudomásul vegyék, azaz a filozófiai igazság tartalmazza a kényszerítés mozzanatát is. Ebből következően keletkeznek azok a csúsztatások, amelyek minden filozófiai igazságkeresés mögött a zsarnokot keresik. Innen van az a látszat, hogy az igazság despotikus jellegű. Csakhogy itt *tekintély* alapozza meg a vitán felül állás státusát, nem pedig erőszak. A furcsa az, hogy éppen Arendt fektetett hangsúlyt a kettő közti különbség megtételére. Amikor Walzer azt állítja: „A filozófiai megalapozás autoritáriánus vállalkozás”⁹⁰, a tekintély fogalmát nyilvánvalóan abban az értelemben használja, amely azt az erőszak fogalmával mossa össze. Azonban (a mi mondanivalónk szempontjából is) igen fontos különbség van erőszak és tekintély között, amint arra egyébként maga Arendt rámutat.⁹¹ Walzer csúsztatásának megvan az európai kultúrtörténetben rejlő alapja. Arendt maga is csak a rómaiaknak a városuk alapításához való viszonyában, ill. a szenátus intézményében tudja felmutatni az erőszakmentes tekintélyt.⁹² Ezt a fajta tekintélyt – amint azt ő maga kimutatja – a keresztény-platonikus örök kárhozattan terrorjában rejlő lelki erőszak motivuma pusztította ki⁹³, s az emiatt nem található meg többé.

Platónól Hegelen keresztül Habermasig a nevelés volt az a szféra, amely a racionális tekintély újratermelődésének lehetőségét nyújtja. Arendt szakít ezzel a tradícióval, aminek valószínűsíthető oka, hogy a totalitáriánus rendszerek az oktatási rendszerben próbálták érvényesíteni terrorjukat. Arendt elutasítja azt, hogy a tekintélynek nevelő–tanítvány viszonylatában való szerepének *politikai* jelentőséget tulajdonítsunk, hacsak nem érvényesül benne a római minta, azaz *hacsak* az elődöket nem tekintik minden körülmények között a nagyság példájának.⁹⁴ Továbbá szerinte azért nem szabad a tekintély *politikai* formáját a nevelésbeli tekintélyből levezetni, mivel az utóbbi „ab-

89 Arendt álláspontjának ellentmondásosságára mi sem világít rá jobban, hogy máshelyütt viszont azt állítja: az igazmondás létmódjai (filozófus, tudós, művész, történész, bíró egyben az egyedüllét létmódjai is. Habermas kommunikatív cselekvés-elméletében az az arendti gondolat ismétlődik meg, hogy a „közösségben élő ember számára a másokkal folytatott beszélgetés kimeríthetetlen gazdagsága összehasonlíthatatlanul lényegesebb és jelentéstelibb, mint amilyen bármiféle Egyetlen Igazság valaha is lehetne”. Arendt 1995. 240. o.

90 Walzer 1981. 381. o.

91 Bár értelmezésének azzal a részével nem értünk egyet, amely szerint „a tekintély összeegyeztethetetlen az egyenlőséggel feltételező ... meggyőzéssel”. Arendt 1995. 101. o.

92 Arendt 1995. 129–137. o.

93 Arendt i. m. 137–144. o.

94 Arendt i. m. 127–8. o.

szolút fensőbbbségen” alapul, amilyen nem létezhet, és nem is szabad léteznie a felnőttek között.⁹⁵

Arendt más megfogalmazásaiban enyhíteni próbálja a filozófia és politika közti ellentmondást. Pl. mikor azt mondja, hogy a filozófus, tudós stb. „csak akkor kerülnek összeütközésbe (a politikai követeléseivel), amikor az egyiket *életformaként* fogadják el”⁹⁶. Továbbá léteznek olyan közintézmények, melyeket a hatalom a saját logikája *ellenére* hoz létre, s amelyekben az igazság játssza a kritérium szerepét. Ilyenek az akadémiák és a bírói testület. Azaz politika és az igazság mégis együtt tud létezni.

Összességében mi magunk sem tudunk királyi utat felmutatni. Mindezeknek a felvillantását azonban fontosnak tartjuk egy olyan kutatás megítéléséhez, amely egyfelől azt akarta bizonyítani, hogy a polgárok „tévedésben” vannak (ezzel feltételezte, hogy a polgárok összességéhez képest létezik valamiféle objektív igazság, amelyen ez a tévedés lemérhető). Másfelől azt is sugallni igyekezett, hogy a polgárok közösségének *demokratikus* akarata az, amely – az igazságra való rádöbbenésük után – bizonyos rendszerreformok irányába mutat.

2. Praktikus ellenvetések

A kutatást végző TÁRKI kompetenciáját, felkészültségét még véletlenül sem kívánom kétségbe vonni, cikkem nem erről szól. Inkább arról, miként lesz egy kutatás a jóléti rendszert támadó elit által mesterségesen előállított „közvélemény” artikulálásának eszköze. Annak idején a napi sajtó óriási revelációként üdvözölte a tanulmány végeredményeit.⁹⁷ A tanulmányt úgy értelmezték, mint amelyből a „polgárok nagyfokú tájékozatlanságára lehet következtetni”. Továbbá a kormányzat számára az a közvetlen tanulság volt kiolvasható a kutatásból, hogy „reformer, bízva bíz, de mindenekelőtt adjál több információt!”⁹⁸ (Azaz tulajdonképpen jó úton jársz, kormány, csak néhány milliárdot még el kell költeni a propagandára.) A *Századvég* című folyóirat hasábjain kirobbant vita azonban felhívta a figyelmet, hogy a kutatás eredményei egyáltalán nem egyértelműek, másfajta, a kidolgozott „piacosítási” tervezetek szempontjából kevésbé előnyös értelmezés is adható nekik. A polgár-kérdézbiztos–statisztikus–befolyásos értelmező („nemzetközi tekintélyű tudós”)-sajtóláncon keresztüllenő információ torzulásán azonban – amelynek végeredménye a médiákban feltűnt reklámokban jól tettenérhető – már nem tud változtatni ez a diskurzus.

A közvélemény „gyártására” irányuló törekvéseknek csak kisebb része

95 Arendt i. m. 198. o.

96 Arendt i. m. 267. o.

97 A *16 óra* c. rádióműsor értékelése lelkesen, mint a független szakértelem megvilágosító eredményét, a kutatást vezető, „külföldön is elismert kutatók” tekintélyére hivatkozva, a korábban rendszerreformokat kritizáló újságírói szakma szakértelem-hiánya miatt sajnálkozva, a „fiskális illúzióiban” vergődő magyar polgárnak tudatlanságát nagyvonalúan megbocsátva próbálja a jóléti rendszerek piacosításának koncepcióját propagálni.

98 Bossányi Katalin: Államalmok, államvágyak. Id. Népszabadság, Hétvége melléklet, 1996. aug. 10.

található meg magában a tanulmányban, lévén, hogy abban számtalan kutató próbálja – legalább a szakmai autonómia védelmében – függetleníteni magát a hatalom kiszolgálásának szükségletétől, valószínűleg tehetetlenül szemlélve azt, hogy az éppen a költségvetési megszorítások miatt megrendelésiánnyal küzdő kutatóintézetek „végeredményeiket” egyre inkább kénytelenek a *megrendelő* szája ízéhez igazítani. (Az „értelmezés” magasztos hermeneutikai feladatát úgysem hagyja rájuk az uralkodó elit.) A sajtóbeli interpretációk hangvétele nagyobbreszt olyan, hogy világossá tette a tanulmány funkcióját, mirevalóságát, azt, hogy mi a *jelentősége* az egésznek, túl minden módszertani széplelkűségen.

Jogosultnak tűnik itt Bourdieu megállapítása a közvélemény-kutatókról: „Ezek az emberek olyan mesterséget űznek, amely – ha nem fokozható le valamiféle árucikk egyszerű eladásának rangjára – a szorosan vett tudományos kutatással nem azonosítható.”⁹⁹ A megfogalmazódó problémák mindig politikai problémákról szólnak. Jellemző pl., hogy Franciaországban 1960 és 1963 között a közoktatással kapcsolatban alig húsz kérdést tettek fel, ’68 májusa után hasonló időszakban viszont kétszázat.¹⁰⁰ A közvélemény-kutatás lényege, funkciója, hogy ránk kényszerítse annak illúzióját, hogy létezik valamiféle közvélemény. Ezzel szemben a „közvélemény mindig is erőviszonyok és feszültségek rendszere, amelyet aligha lehet rosszabbul, mint szálalékokban kifejezni.” S „önmaga leplezése minden erőviszony legalapvetőbb sajátossága” (ez is a börtönör-szindróma, más megfogalmazásban). „A felméréseket ... leginkább az a veszély fenyegeti, hogy olyan kérdésekre követelnek választ, amelyeket az emberek soha nem tettek fel maguknak.” A politikai befolyás elsősorban is a problémakényszeren keresztül érvényesül. Az adott esetben, most Magyarországon számtalan problémáról lehetne beszélni: „mi” mégis a fiskális illúziókról beszélünk. Hogy mért éppen erről beszélünk, s beszéltetjük kérdezőbiztosokon keresztül az embereket, az politikai akarat kérdése, bizonyos érdekek képviselésében. Ennek a témának a középpontba állítása a számos lehetséges témával szemben nem indokolható hatékonysági, igazságosságai stb. alapon.¹⁰¹

Potyzó polgárok

Az említett kutatás legalapvetőbb elméleti kihívást jelentő *tétele*, amit bizonyítani akar: „a szerzett jogok megvonásával járó, fiskális reformok egyebek között azért ütköznek ellenállásba, mert az érintettek többsége sokkal nagyobb kompenzáció fejében lenne csak hajlandó önként feladni az ingyenes állami szolgáltatásokat, mint amennyit hasonló minőségű szolgáltatásokért

⁹⁹ Bourdieu 1973.

¹⁰⁰ Az akkor feltett kérdések zöme a politikusokat érdeklő jellegű volt, pl. „Be kell-e vinni a politikát a középiskolák falai közé?” uo.

¹⁰¹ Az ellenvetés, mely szerint a deficit a magyar gazdaság legnagyobb problémája: minden bizonnyal igaz (bár ennek elismeréséből igen különböző következtetéseket vonnak le a különböző irányzatokat képviselő közgazdászok); csak éppen azt nem sikerült bizonyítani, hogy a középpontba állított reformmal hogyan lehet azt csökkenteni.

saját jószántából fizetne”. A polgárok azért „igen elfogultak a status quóval szemben, mivel elfogadási hajlandóságuk három-négyszer nagyobb, mint a fizetési hajlandóságuk”. (A tanulmány 7. oldala.) Az érvelés logikájába elvileg beleférne az az egyébként abszurd állítás is, hogy a polgár azért „potyázik”, azért végeztet el költséges, több milliós műtétet magán, mert – a hálapénzt leszámítva – „ingyenbe van neki”. (Szintén ad abszurdumig víve a logikát mondhatjuk azt is: a hálapénzt tulajdonképpen annak jeleként kellene felfognunk, hogy a „polgár” valamiféle számára élvezetes dolgot, szolgáltatást fogyaszt.)

Tulajdonképpen ez a tétel az, amelynek felhasználásával bizonyítani lehet, hogy lehetséges megtakarítás a rendszerben. Ugyanis amennyiben ilyen jellegű, szociális célokra az emberek akkor is ugyanannyit fordítanak, ha más lenne a finanszírozás módja, akkor a tervezett reformból következően *nemzetgazdasági szinten* nem jelentkezne költségmegtakarítás.

A tanulmány azonban maga fogalmazza meg a következőket: „A kutatás egyik legizgalmasabb kérdése lett volna annak vizsgálata, hogy miféle összefüggés létezik a költségtudatosság és a kiadási preferenciák között. Ilyen összefüggést azonban ... nem sikerült találnunk ... az állami kiadásokkal kapcsolatos preferenciák ... nagyobb mértékben függenek a szóban forgó szocio-demográfiai jellemzőktől, mint a kiadásokkal kapcsolatos ismeretektől.”¹⁰² Ez az utóbbi megállapítás egyébként igazolja azt a korábbi véleményünket, hogy az államháztartási reform a társadalom egyes rétegei közti korábbi jogosítványok újraelosztása körül forog.¹⁰³

Tájékozatlanság

A polgárok tájékozatlansága a tanulmány adatai, de még értelmezése szerint sem akkora, mint amilyent a sajtóban – a tanulmány alapján – felmutatni kívántak annak idején, amikor a tanulmány megjelent. A tanulmány a polgár szemére veti: „A válaszadók percepciójában csak kevésbé vált el egymástól az adók és járulékok fogalma.” (9. o.) (Egyébként, úgy tűnik, felelős gazdaságpolitikusokat is az Alkotmánybíróságnak kellett erről a különbségről felvilágosítania. Ami inkább arra mutat, hogy a különbség nem is olyan jelentős, s nem a gazdaságpolitikusok kompetenciájának hiányára.) A tanulmány szerint az lenne a járulékokat illető tájékozatlanságnak a bizonyítéka, hogy ha az *állam* bevételeire kérdeznék, akkor a polgároknak csak 10 szá-

102 Szamuely László 1997. rámutat arra, hogy a kérdezőbiztosok által bizonyos tájékoztatást kapott alanyok 2/3-a, a korábbi 3/4-del szemben továbbra is az állami szerepvállaláshoz ragaszkodott. 138. o.

103 A társadalom osztályviszonyainak tükröződését az eredményekben egyesek esetleg túlságosan elmosódónak tartanák. Ismét Bourdieu-re hivatkozom ezzel kapcsolatban. Szerinte a „választási hadjáratok stratégiája éppen abban rejlik, hogy... igen erősen építenek az ellentétek elkődösítésére”. Ezek után nem azon kell csodálkozni, hogy a választással kapcsolatos jelenségek körében gyengén érvényesül a társadalom osztálytagozódása, hanem hogy mindezen tényezők ellenére mégis van valamiféle összefüggés a választók társadalmi pozíciója és szavazatai közt. Mivel a közvélemény-kutatás a választások politikai logikáját követi, hasonló jelenség figyelhető meg itt is: világos különbség az egyes társadalmi csoportok attitűdjében a reformot illetően.

zaléka említi a járulékokat. („Ha az állam bevételeiről érdeklődtünk, az állampolgárnak mindenekelőtt a központi állami költségvetés bevételei jutottak az eszébe.” – 9. o.) Viszont az állam és államháztartás közti különbség szerintem van annyira jelentős, hogy ezt az alacsony arányt megmagyarázza. A kérdés csak az állam bevételeire vonatkozik, s racionális lehet az alany részéről a járulékok nem említése, hiszen míg a járulék tekinthető az államháztartás bevételeként, a központi költségvetést – sokak szemében – jelentő állam bevételeként nem. 20–30 százalék nem tudja, mekkora az adott járulék mértéke.¹⁰⁴ De, kérdezhetjük joggal, vajon ugyanilyen lenne ez az arány, ha a becslés lehetőségét is megadnák a válaszadónak? A tanulmány szerint: azok között, akik képesek voltak az értékek megadására az egyes jóléti kiadásokat illetően, nagy volt a válaszok szórása (14. o.). Szerintem ez természetes is, ha abból indulunk ki, milyen *konkrét* szolgáltatásokban részesült az illető válaszadó élete adott időszakában.

Fiskális illúziók, költségek

A tanulmány feltevése az volt, hogy a polgárok a „fiskális illúzió” állapotában vannak. Ez azt jelentené, hogy a polgárok „torzítottan észlelik és *szisztematikusan* alábecsülik a költségvetésből finanszírozott közjavak és állami programok adóterhét vagy adóárát” (tanulmány 14. o. – kiemelés: O-Sz. L.). Ennek igazolására azonban nem találunk megalapozott bizonyítékokat a tanulmányban. A tanulmány arról beszél, hogy egyes területeken (kórházi ellátás, segélyezés) felülbecsülik a költségeket, máshol viszont (felsőoktatás, gyógyszerátogatás) alábecsülik, azaz *szisztematikus* összefüggés nincs.

Ebből a hipotézis elutasításának kellene következnie, ezzel szemben a tanulmány a fiskális illúziókra vonatkozó hipotézis *részleges* helytállóságát állapítja meg.

A költségek problémája is igen fontos kérdés. Mi, mennyibe kerül? A tanulmány igazolni vélt hipotézise szerint a polgárok nem ismerik a kormányzati programok „valódi költségeit”. („...azt feltételeztük, hogy az állampolgároknak nincsenek pontos ismereteik az egyes állami programok valódi költségeiről” – 14. o.) Én már azzal is beévném, hogy a döntéshozó elit tisztában legyen ezzel. Ugyanis sem ők, de a tanulmány készítői sem medítnak azon, mi is a költség, hanem átveszik azt a fiskális költségszemléletet, amely olyannyira eluralkodott. A feltett kérdésekből világos, hogy számukra a gyógyszer-átogatásoknál ugyanannyi költséget jelent egy adott összeg, ha olyan gyógyszerpiacon költik el, ahol negyvenegynéhány százalék a hazai gyógyszerek aránya, és ha olyanon, ahol mondjuk 80 százalék. Nemzetgazdaságilag viszont óriási a különbség. Az alternatívaköltségek – milyen más jellegű költségek merülnének fel akkor, ha az adott kiadás nem történne meg – szintén irrelevánsak. Az externális költségek fogalma (a környezetszennyezés, társadalmi konfliktus miatt nem az okozónál jelentkező költségek)

¹⁰⁴ Király Júlia 1997. 123. o. az elvonás jogcímével kapcsolatos tudatlanság említését szakmai bakinak tartja, mivel az egyes évek közti változások olyan nagyok, hogy még szakemberek sem tudnak kiigazodni azon.

szintén érdektelen a szűk látókörű fiskális szemlélet számára. (Holott kimutatható, hogy a GDP több százalékának megfelelő költség a jelenlegi tudásunk szerint sem azoknál csapódik le, akik a költség felmerülésének forrásai.)

A polgárnak, mint egy „jó tanulónak” vagy egy játékosnak a „Mindent vagy semmit!” műsorban, ilyen pontatlanul meghatározott költségértékeket kellett volna „eltalálni”, hogy „helyes válasza” érjen valamit a kutatók definíciói szerint, és „kölségtudatos polgárnak” minősüljön.

A kutatás preconcepciói ellenére annak eredményei másról is szólnak, igen hasznos dolgokról is. Valójában csak a médiaközvetítés és az értékelő bevezetés¹⁰⁵ torzításával teheték a tanulmány egészét a hatalom által rendelt funkció betöltőjévé. Így a források gyökereinél kutakodva számos érdekes megállapítással találkozhatunk. Azt látjuk, hogy ez a tanulmány is levonja a következtetést: „A jóléti és a szociális kiadásokkal összefüggő állami szerepvállalásra vonatkozó preferenciák meglehetősen erősek. Ez eddig visszaigazolja a korábbi eredményeket.” (17. o.)

Manipuláció vagy módszertani hiba?

Ennek a kérdésnek a feltevése azért fontos, mivel a tanulmánnyal kapcsolatban a kutatók etikai felelősségével kapcsolatos kritikák is megjelentek. Pl. Pete Péter szerint jogtalan az illető kutatással kapcsolatban ilyen jellegű, Ferge Zsuzsa részéről felvetődött bírálatok megfogalmazása.¹⁰⁶ Amellett érvelnék, hogy a manipuláció (amit etikailag elítélendő kategóriának tartok, szemben a paternalizmussal) igenis tettenérhető a tanulmányban magában is (túl annak nyilvánosságban és politikusok általi hivatkozásain), s a Ferge Zsuzsa részéről megfogalmazódott elmarasztalásnak van jogalapja.

Bizonyos területeken alapvetően problémás a kapott eredmények és az azokból levont következtetések kapcsolata. Az egyik módszer szerint a válaszadót három fázisban kérdezték:

(1) először megkérdezték négy kiadástípusnak [a) honvédelem, országon belüli biztonság, államigazgatás; b) oktatás, egészségügy; c) szociális kiadások, segélyek; d) gazdasági célok (MÁV, mezőgazdaság, acélipar fejlesztése, úthálózat fejlesztése)] a jelenlegi költségvetésben meglevő arányáról a polgárt;

(2) majd elmondták neki a *valós* arányokat, ezután;

(3) megkérdezték őt az általa ennek a *valós* információnak a birtokában helyesnek tartott arányokról.

Ennek a kérdéskörnek alapján fogalmazódik meg a következő eredmény: „A teljes minta 86 százaléka növelte volna a szociális kiadások részarányát, a válaszadók mintegy háromnegyede csökkentette volna a honvédelmi kiadásokat és kétharmada fogott volna vissza a gazdasági kiadásokon.” Manipulatív az, hogy az értékelő mondat csak azokat a területeket említi, ahol a

¹⁰⁵ Szamuely 1997. 136. o. mutat rá, hogy a tanulmány, amely a *Társadalmi riport* c. kiadványban a „tanulságok” levonása nélkül jelent meg, még hasznos tényfeltáró olvasmányoknak tűnt a számára, a folyóiratbeli „értelmezésekkel” kiegészülve viszont már ellenérzéseket keltett benne.

¹⁰⁶ Pete 1997. 132. o. Ferge Zsuzsa 1996.

tájékoztatás az adott kiadás *csökkenéséhez* vezetne, viszont kihagyja azt, ahol a költségekről adott tájékoztatás után a kérdezettek jelentősen növelnék a ráfordítást: a szociális kiadások, segélyek növelését támogatók aránya tájékoztatás előtt 39,6, utána 86,5 százalék (!) volt, amely akkora súlyú *pozitív irányú* változás a preferenciákban, mint az összes többiekénél a csökkenés. Kétségeim vannak a fentebb a)-val és d)-vel jelölt kiadástípusok támogatottságával kapcsolatban is, a kérdés megfogalmazása miatt. Az a) pont olyan kiadásokat kapcsol egybe, amelyek közül az egyiket – erősen gyaníthatóan – a lakosság nagy része elutasítja (honvédség), miközben a másikat elfogadja (rendőrség támogatása). A d)-nél olyan projektek szerepelnek, amelyek közül az egyiket támogathatja, a másikat elutasíthatja a kérdezt.

A kutatók által alkalmazott másik eljárás szerint kártyákkal kellett szavaznia a megkérdezettnek az egyes állami kiadások növelésére, ill. csökkentésére. A kutatás eredményeit össze lehet vetni korábbi, szintén a TÁRKI által végzett kutatás eredményeivel (két ilyen volt, Reform 1 és Reform 2 névvel), mivel azokban hasonló módszerrel ugyanazt kérdezték.

1. táblázat: A „Mire költene többet, még akkor is, ha ezzel az adózók elkölthető jövedelme csökkenne?” kérdésre az adott területet választók aránya az egyes mintákban

Kiadási tételek	Reform 1 kutatás, reprezentatív minta	Reform 2 kutatás, aktív népesség	Állam és polgárai kutatás minta
egészségügy	61,6	72,8	61,0
családi támogatások	52,2	57,5	46,4
...			
környezetvédelem	14,0	16,9	29,3
rendőrség	14,5	13,6	20,2
munkanélküli segély	11,5	10,8	12,8
..			

2. táblázat: A „Mire költene kevesebbet, ha ezzel az adózók elkölthető jövedelme emelkedne?” kérdésre az adott területet választók aránya az egyes mintákban

Kiadási tételek	Reform 1 kutatás, reprezentatív minta	Reform 2 kutatás, aktív népesség	Állam és polgárai kutatás minta
...			
kultúra, művészet	34,5	35,8	23,4
munkanélküli segély	32,2	35,8	28,6
rendőrség	27,4	32,8	21,4
környezetvédelem	20,0	19,4	15,2

A különbség az, hogy a korábbi kutatásoknál egyáltalán nem kaptak a kérdezőbiztosoktól tájékoztatást a válaszadók, a mostani kutatás során vi-

szont a korábbi kérdésekre adott „helyes válaszokat” a kérdezőbiztosok megadták, így a polgárok már legalább ennyivel tájékozottabban adhattak választ.

A táblázatok alapján a kutatás által levont következtetés (20. o.):

„– válaszadóink, miután tájékoztattuk őket az egyes programok valódi költségeiről, relatíve kisebb arányban választották az egészségügyi kiadásokat és a családi támogatásokat a preferálandó területek között és (csekély mértékben ugyan, de) megnőtt azok száma, akik csökkentették ezeket a kiadásokat,

- kissé nagyobb mértékben választották a nyugdíj- és az oktatási kiadásokat a preferálandó területek között. (Bár itt meg kell jegyezni, hogy ez a növekmény esetleg abból fakad, hogy elvileg több kártyát is lehetett választani.)

- Az egyes területek preferenciasorrendje nem változott jelentősen (leszámítva talánt azt, hogy a válaszadóink kissé engedékenyebbek lettek a kulturális kiadásokkal kapcsolatban).”

Azonban, ezzel szemben, ha alaposabban szemügyre vesszük a táblázatokat, lényegesen mást látunk: a Reform 1-ben 61,8, a mostani kutatásban 61 százalék támogatná az egészségügyi kiadásaink növelését, 2,4 és 2,3 százalék a csökkentését. *Hogyan lehet ebből a fenti következtetést levonni? A családi támogatásoknál* pedig a növelés mellett állást foglalók aránya a mostani kutatásban csak annyival kisebb a Reform 1 arányánál, amennyivel az kisebb a Reform 2 arányánál; azaz beleférhet a szórásba.

Figyelemre méltó, hogy az egyéb területeknél igen jelentősen nőtt a környezetvédelmi kiadások támogatása, jelentősen a rendőrség kiadásainak támogatása (miközben mindkettőnél csökkent az ilyen kiadásokat csökkenteni akarók aránya), és csökkent a munkanélküli segély csökkentését kívánók aránya. *Hogyan lehet „nem jelentős változásnak” nevezni az olyan változást, amely – mint a környezetvédelem esetében – kétszer akkora, mint a családi támogatások növelése támogatottságának csökkenése?*

A tanulmánynak az a része, amely az éppen aktuális vitákban a legnagyobb szerephez jutott, az intézményi reformokról szóló rész. A tanulmány háromféle intézményi megoldást („piaci”, „vegyes”, „állami”) vázolt fel a válaszadók számára négy jóléti területen (felsőoktatás, kórházi ellátás, gyógyszeres támogatása, nyugdíjrendszer). Az „állami” típusú kórházi ellátást a tanulmány egy az egyben összekapcsolja a hálapénz jelenségével, azaz mintegy a feketegazdaság melegágyának tünteti fel az állami megoldásokat. A magam részéről ezt meglehetősen furcsa, mi több, elfogult, torzító eljárásnak tartom. (A kórházi ellátás „állami” megoldására a tanulmány által adott leírás: „Fenn kell tartani a kórházi ellátás mai rendszerét. A kórházi ellátásért fizessen egy átlagos adófizető a társadalombiztosításnak továbbra is” havi 2100 forintot, és ha szükséges, fizesse meg a szokásos hálapénzt.”) Holott joggal lehetne a kórházi személyzet alulfizettségét okolni a hálapénz-fizetés elburjánzásáért, ami viszont az állam meggyengülésével, az ilyen területekről a kiadás-szűkítés jegyében már évek óta tartó kivonulásával függ össze. Hogy más, pusztán hipotetikus rendszerekben, amelyeket most ajánlanak, mi lenne a hálapénz sorsa, senki sem tudja.

A tanulmány a kórházi ellátás vegyes rendszerét a következőképpen írja

le: „Legyen továbbra is kötelező a jelenlegihez hasonló ellátást szavatoló biztosítás, de mindenki választhasson, hogy a TB-vel vagy valamelyik magánbiztosítóval köt-e szerződést. A kötelező biztosítás mellett mindenki köthessen önkéntes kiegészítő biztosítást, ha még jobb kórházi ellátást akar.” Azaz a „jelenlegihez hasonló ellátást szavatoló biztosítás”-ról beszél, ahol csak a finanszírozás módjának változásáról lenne szó. A tőkefedezeti, ill. piaci rendszerre vonatkozó, többek által megfogalmazott jogos kritika viszont éppen azt állítja, hogy az ellátás színvonala nem elválasztható a finanszírozás témájától: a tőkefedezeti rendszer rizikói nem teszik lehetővé a „jelenlegihez hasonló ellátás szavatolását”.

A *nyugdíjellátás vegyes* rendszerét a következőképpen írja le a tanulmány: „Legyen továbbra is kötelező a nyugdíjbiztosítás, de mindenki választhasson, hogy a fizetésemelésként kapott összegből a TB-vel vagy valamelyik magánbiztosítóval köt-e szerződést. A kötelező biztosításon felül mindenki köthessen önkéntes kiegészítő biztosítást is, ha még magasabb nyugdíjat akar.” Ebben az esetben a válaszadót nem a mostani tb járuléka fölötti rendelkezésre szolgáltatták fel, hanem azt ajánlották fel neki, hogy „fizetésemelésként megkapott összegből” a tb-nek vagy magánalapoknak fizethet be. A „fizetésemelés” kifejezés alapvetően megtévesztő, mert arra utal, hogy valami mennyiségileg „többet” adnak neki, holott valójában csak arról van szó, hogy ugyanazt kapja, csak maga dönti el, melyik biztosító kezelje megtakarítását.

Ezek fényében nem tartjuk megfelelően bizonyítottnak azt, hogy a polgárok a „vegyes” rendszert támogatnák, ill. – s ez a kifogásunk még fontosabb –, hogy a „vegyes” rendszernek a kutatásbeli definíciójából következőt lehetne levonni arra, hogy a lakosságnak mi a véleménye *arról* a vegyes rendszerről, amit a pénzügyi-népjóléti kormányzat támogat, mert két különmű dologról van szó. Ez a következőkből látszik. A 34. oldalon a „kötelező tb, kiegészítő lehetőséggel” megoldás (lényegében a „vegyes” típusú nyugdíjbiztosítás) támogatottsága 58,4 százalék; ugyanakkor ebből 19,9 százalék azt a kijelentést is támogatta, hogy „Ne változtassanak a nyugdíjjárulékon, az én nyugdíjamat majd fizetik az akkor dolgozók.” Ez pedig pontosan a tőkefedezeti rendszer elutasítása.

Fentebb tettünk arra utalást, hogy az államháztartási rendszer reformja egyes társadalmi csoportok közti újraelosztás eszközének tekinthető. Ez világosan kiderül a nagy újraelosztó rendszerek támogatásában az egyes foglalkoztatott csoportok véleményének jelentős különbségét elemezve. Világos (ld. tanulmány 27. o.), hogy a szakképzetlen munkások és mezőgazdasági dolgozók még a manipulatív megfogalmazások ellenére is 40 százalék fölötti arányban választották az „állami” megoldásokat. A vegyes rendszer egyértelmű támogatói a vezetők és értelmiségiek.

A tanulmány, bár fiskális illúziókat az államháztartás egészére nem tudott kimutatni, a viták – s a megbízó – szempontjából alapvető területen, a nyugdíjrendszernél már igen. S mindezt annak alapján, hogy a válaszadók „átlag” 67 százalékra teszi azt az arányt (szemben a valós, közel 100 százalékkal), amit a jelenlegi generációk viselnek a jelenlegi nyugdíjasok fenntartásáért, azaz „alábecsüli” a fenntartás terheit.

Ezzel a legutolsó témával kapcsolatban vetődik fel számunkra elemi erő-

vel az a szakmai és morális kérdés, amely a vezető elitet és minket egymással alapvetően szembeállít. Mi következik abból, ha a lakosság nem tudja, „menyibe kerül” neki, havonta – pl. a nyugdíjasok nyugdíjának kifizetése – azoknak a nyugdíjasoknak az eltartása, akik annak idején, aktív korukban ugyanúgy el kellett tartásuk a maguk öregségét, mint ahogy a mostani rendszerben az aktívoknak el kell tartani az övékéit? A „tájékoztatással” azt kellene elérni, hogy a polgár mondja azt: ő kilép a nemzedékek mindezidáig egybefonódó láncolatából, s elkezd magamagának gyűjteni, az öregekkel pedig foglalkozzon valaki „más”? (De kicsoda?) „Sokba kerül” az egészségügyi ellátás: nosza, ne költsünk rá! És megint a költségek tanulmány által tisztázatlan problémájára utalva: melyik összeget tekintem a költségnek? Azt a költséget-e, amennyivel a most aktívok többet fizetnek ki a most élő nyugdíjasoknak, mint amennyit nekik fognak kifizetni nyugdíjként az akkor aktívok? Vagy azt a teljes összeget, amelyet most a nyugdíjasoknak az aktívok kifizetnek, azaz a mostani rendszerben a nyugdíjak kb. 95 százalékát? Nem mindegy, egyáltalán nem, szinte nagyságrendi a különbség.

Továbbá azon, hogy az egészségügy „sokba kerül”, vajon mit változtat az, hogy egy majdani „vegyes” rendszerben a járulék fizetése helyett bizonyos hányadot a beteg a saját zsebből fizet?

Óriási probléma Magyarországon a társadalmi ismeretek hiánya, ez ellen mindent meg kell tenni, de akinek olyan illúzió vannak, hogy egy 10 perces felvilágosításnak, ill. a sajtóban folyó manipulatív befolyásolásnak lehet ez az áthidaló szerepe, azzal nem tudunk egyetérteni. Rádásul ahol a rövid tájékoztatásnak valóban volt kimutatható hatása, arról hallgat a tanulmány.

A tanulmány rendkívül hasznos a hatalomnak, mivel megmutatja, hol húzódnak a határok a lakosság egyes csoportjai között. Ez lehetőséget ad arra, hogy az adott területen történő „reformok” (értsd támogatás leépítések) során mely csoportokat tekintheti „szövevényesnek”, melyik másikkal szemben. Az egyes társadalmi csoportok ugyanis az oktatás, nyugdíjrendszer, egészségbiztosítás területén vannak annyira megosztottak (ld. az alábbi táblázatot), hogy minden egyes területet külön-külön tekintve jó esélye legyen a kormányzatnak a saját elképzeléseit keresztülvinni, természetesen a „közvélemény” némi meggyúrása után.

3. táblázat: *Intézményi választások: az „állami”, a „piaci” és a „vegyes” megoldások támogatása az államháztartás egyes területein*

	felsőoktatás finanszírozás	kórház- finanszírozás	gyógyszer- támogatás	nyugdíj
állam	42,1	35,5	75,1	21,4
piac	43,5	17,9	20,3	18,5
vegyes	12,1	44,1		56,5
nem tudja el dönteni	2,2	2,5	4,6	3,5

IRODALOM

- Arendt, Hannah (1995): *Múlt és jövő között*. Osiris – Readers International, 1995.
- Boss, Helen (1990): *Theory of Surplus and Transfer*. Boston, UNWIN HYMAN 1990.
- Bourdieu, Pierre (1998): *A közvélemény nem létezik*. SzoFi 1997/12.
- Buchanan, James (1986): *Liberty, Market, and State*. Wheatsheaf Books Ltd. 1986.
- Buchanan, James (1992): *Piac, állam, alkotmányosság*. KJK 1992.
- Csaba Iván (1997): Fiskális illúziók és redistribúciós csapdák. In: *Századvég* 1997 tavasz
- Cohen, G. A. (1995): *Self-ownership, Freedom and Equality*. Cambridge University Press 1995.
- Foucault, Michael (1990): *Felügyelet és büntetés*. Gondolat 1990.
- Ferge Zsuzsa (1996): Az adótudatosságról és az állam felelősségéről. In: *Századvég* 1996 tél
- Gauthier, David (1985): Bargaining and Justice. In: *Social Philosophy and Policy* 1995. Spring
- Habermas, Jürgen (1993) (1): *Előszó. A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása új kiadásához*. In: Habermas, Jürgen (1993) (2)
- Habermas, Jürgen (1993) (2): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Századvég–Gondolat 1993.
- Hook, Sidney: *A szabadság paradoxonai*. Osiris–Readers International 1997.
- Howard, M. C.–King, J. E.: *A History of Marxian Economics*, Macmillan 1992.
- Király Júlia (1997): Az ingyenebéd alkonya. In: *Századvég* 1997 tavasz
- Kymlicka, Will (1990): *Contemporary Political Philosophy*. Clarendon Press, 1990.
- Manent, Pierre (1994): *A liberális gondolat története*. Tanulmány Kiadó 1994.
- Monár Attila Károly (1997): A racionalizmus határai. In: *Századvég* 1997 tavasz
- Nozick, Robert (1974): *Anarchy, State and Utopia*. Blackwell 1974.
- Offe, Claus (1984): Competitive Party Democracy and the Welfare State. In: *Offe–Keane: Contradiction of the Welfare State*, Hutchison 1984.
- Pete Péter (1997): Infantilizmus vagy racionális alulinformáltság? In: *Századvég* 1997 tavasz
- Platón (1983): *Válogatott tanulmányok*. Európa 1983.
- Rawls, J. (1971): *A Theory of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press 1971.
- Rawls, J. (1992): A helyes elsődlegessége és a jó eszméi. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*, Atlantisz 1992.
- Rawls, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Osiris 1997.
- Roemer, John E. (1986): An Historical Materialist Alternative to Welfarism. in: *Foundations of Social Choice Theory*, Cambridge University Press 1986.
- Scanlon, T. M. (1973): Rawls Theory of Justice. In: Reading Rawls, Stanford University Press 1989.
- Szacki, Jerzy (1995): Liberalism after Communism. CEU Press 1995.
- Szamuely László (1997): Tények és (félre)értelmezések. In: *Századvég* 1997 tavasz
- Veress József (1997): Trükkös trükkök. In: *Századvég* 1997 tavasz
- Wallernstein, Immanuel (1995): A liberalizmus agóniája. In: *Eszmélet* 27, 1995 ősz, 218–237. o.
- Walzer, Michael (1981): Philosophy and Democracy. In: *Political Theory* August 1981.
- Williams, Bernard (1996): Az igazságosság mint erény. In: *Világosság* 1996/5.